

Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνικές ανισότητες: Η Μουσουλμανική Μειονότητα στη Δυτική Θράκη

Γιάννης Ζαϊμάκης*

Περίληψη

Στο άρθρο παρουσιάζονται ορισμένες όψεις της τρέχουσας συζήτησης για την πολυπολιτισμικότητα με έμφαση σε ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων και πεδίο πραγματολογικής αναφοράς την περίπτωση της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Δυτική Θράκη. Στη μελέτη διερευνάται το ιστορικό πλαίσιο των περιοριστικών πολιτικών του ελληνικού κράτους σε βάρος της Μειονότητας και εξετάζονται τα ευρήματα δύο επιτόπιων ερευνών στη Θράκη μέσα από τις οποίες διερευνώνται όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού, της οικονομικής υπανάπτυξης και της μειονεκτικής θέσης αυτής της ομάδας. Η ανάλυση τονίζει τη σημασία της παραμελημένης, στις σχετικές μελέτες, ταξικής διάστασης του μειονοτικού ζητήματος και διερευνά την προοπτική της εφαρμογής μιας αναπτυξιακής κοινωνικής πολιτικής βασισμένης στις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Εισαγωγή

Στις συνθήκες της ύστερης νεωτερικότητας το ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας και της αναγνώρισης της πολιτισμικής διαφο-

* Ο Γιάννης Ζαϊμάκης είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

ράς φαίνεται να καταλαμβάνει μια κεντρική θέση στην ατζέντα των κοινωνικών πολιτικών των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Πράγματι η κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, η ενίσχυση της μετακίνησης των κατοίκων στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής κοινότητας και η αύξηση της οικονομικής μετανάστευσης από τις τρίτες χώρες έχουν δημιουργήσει ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τους μηχανισμούς κοινωνικής ένταξης των πολιτισμικά διαφερόντων πληθυσμών, τις πολιτικές για τη μετανάστευση, την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων και το ζήτημα της κοινωνικής συνοχής.

Μολονότι, τα ζητήματα των πολιτισμικών διακρίσεων υποκρύπτουν σχέσεις κυριαρχίας και κοινωνικές ανισότητες αυτή η διάσταση φαίνεται να έχει ένα σχετικά περιθωριακό χαρακτήρα στη σχετική συζήτηση. Σε αυτήν την εργασία θα προσπαθήσω να ιχνηλατήσω ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλεισμών που υφίστανται οι μειονοτικές ομάδες και να επισημάνω την ανάγκη σύζευξης των πολυπολιτισμικών θεωρήσεων για τις πολιτικές ταυτότητας με την προβληματική των οικονομικών και οικονομικών ανισοτήτων λαμβάνοντας υπόψη το ιδιαίτερο παράδειγμα της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Δ. Θράκης.

Οφείλουμε να επισημάνουμε εξ αρχής τις δυσκολίες αυτού του εγχειρήματος στο βαθμό που απουσιάζουν οι συστηματικές μελέτες για την κοινωνική κατάσταση και για ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού της Μειονότητας. Τονίζουμε εδώ ότι η πλειοψηφία των εργασιών για τη Μειονότητα επικεντρώνονται σε οριοθετημένα πεδία, όπως οι διεθνείς και ιδιαίτερα οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (Ασημακοπούλου και Χρηστίδου-Λιοναράκη, 2002· Anagnostou, 2001· Ηρακλείδης, 1998· Τσιούμης, 1994), ζητήματα ταυτοτήτων των μειονοτικών ομάδων, ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις (Μαυρομμάτης, 2005· Ζαϊμάκης, 2005· Τρουμπέτα-Voss, 2003· Αυδίκος, 2002· Markou, 2001· Τρουμπέτα, 2001· Tsibiridou 2000· Βαρβούνης, 1997· Ζεγκίνης, 1997· Μαγκριώτης, 1990· Vernier, 1987), η νομική διάσταση των μειονοτικών δικαιωμάτων (Rozakis, 1996· Stavros, 1996, 1995) και η μειονοτική εκπαίδευση (Ματάνα, 2005· Κανακίδου, 1998, 1996· Κάτσικας-Πολίτου, 1999· Βακαλιός, 1997· Μπαλτσιώτης, 1997).

Σε αυτές τις εργασίες η ταξική διάσταση είτε παραβλέπεται είτε θίγεται περιστασιακά και χωρίς ερευνητική υποστήριξη (βλ. ενδεικτικά Τρουμπέτα, 2001, σελ. 106-108, 169-175· Ηρακλείδης, 1998, σελ. 302· Rozakis, 1996). Περιστασιακές αναφορές για επιμέρους όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού της μειονότητας συναντά-

με και σε εργασίες που επικεντρώνονται σε ζητήματα εργασιακών σχέσεων που θίγουν τη μειονεκτική θέση των Μειονοτικών εργαζομένων (Πετράκη, 1997· Πετράκη, Λινάρδος, 1995· Petraki-Viance, 1992). Από τη Μειονοτική σκοπιά έχουμε ορισμένες προσεγγίσεις που παρουσιάζουν το πολιτικό προβληματισμό για ορισμένες όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού σε εκπαιδευτικό επίπεδο (Μουσταφά, 1999) ή παραθέτουν στοιχεία εκ των ενόντων, που πάντως δεν έχουν το χαρακτήρα μιας συστηματικής ερευνητικής παραγωγής για να τονίσουν ανισότητες σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο (Ιμάμ-Τσακηρίδη, 2003). Αναφορές και σχολιασμούς σε ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων συναντάμε στην ξένη βιβλιογραφία οι οποίες είναι επικεντρωμένες περισσότερο στις πολιτικές των διακρίσεων του ελληνικού κράτους και στα απαγορευτικά μέτρα σε βάρος της Μειονότητας παρά σε ζητήματα οικονομικών σχέσεων και ανισοτήτων (Poulton, 1997, 1990· Demirbaş, 1996· Ortacofski, 1997).

Αυτή η περιορισμένη ερευνητική παραγωγή σε ένα σημαντικό πεδίο μελέτης επηρεάζεται από ορισμένους ανασταλτικούς παράγοντες, όπως είναι οι παρακάτω. Πρώτον, το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο διεξάγεται η συζήτηση για το Μειονοτικό το οποίο προσλαμβάνεται ως ένα σημαίνον εθνικό ζήτημα που δεν επιτρέπει το άνοιγμα ορισμένων διαστάσεων που κρίνονται επικίνδυνες, άκαιρες και μειοδοτικές, δεύτερον, τις σημαντικές δυσκολίες πρόσβασης του ερευνητή σε μια πολιτισμικά διαφέρουσα κοινότητα τα μέλη της οποίας φαίνεται να διατηρούν τις επιφυλάξεις τους για τις προθέσεις των ερευνητών¹ και τρίτον, τα εμπόδια στην πρόσβαση σε στοιχεία και δεδομένα κρατικών πηγών (εισοδήματα, πληθυσμιακά δεδομένα) που αφορούν την ομάδα εξαιτίας της απροθυμίας των κρατικών λειτουργών και θεσμικών φορέων να παρέχουν πληροφορίες για σχετικά ζητήματα τα οποία χαρακτηρίζονται ως εθνικής σημασίας.

Η εργασία αυτή περιλαμβάνει δύο μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο της έννοιας της πολυπολιτισμικότητας και θίγεται η διάσταση των κοινωνικών ανισοτήτων στη σχετική συζήτηση. Παράλληλα, εξετάζεται το ιστορικό πλαίσιο των πολιτικών για το λεγόμενο Μειονοτικό ζήτημα στην Ελλάδα δίνοντας έμφαση στις απαγορευτικές πολιτικές του Ελληνικού κράτους για τη Μειονότητα. Το δεύτερο εξετάζει τα ευρήματα επιτόπιων ερευνών στη Θράκη και παρουσιάζει ορισμένους δείκτες της κοινωνικής κατάστασης της μειονότητας (επάγγελμα, εισόδημα, μορφωτικό επίπεδο, πρόσβαση στις δημοτικές υπηρεσίες, βαθμός ικανοποίησης από το εισόδημα κ.ά.), μέσα από το οποίο διαφαίνονται

όψεις των κοινωνικών ανισοτήτων στην τοπική κοινωνία, επισημαίνονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η μειονοτική κοινωνία και προτείνονται ορισμένοι άξονες μια πολυπολιτισμικής πολιτικής στην Θράκη.

Το πραγματολογικό υλικό της εργασίας προέρχεται από δύο διαφορετικές έρευνες που έλαβαν χώρα στην περίοδο 2000-2003. Η πρώτη είχε τοπικό χαρακτήρα και πραγματοποιήθηκε στον πολυπολιτισμικό Δήμο Σαπών, στον οποίο συνυπάρχουν διαφορετικές ομάδες όπως οι Γηγενείς Χριστιανοί, Παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση, Τούρκοι, Πομάκοι και «Αθίγγανοι» Μειονοτικοί. Η έρευνα έγινε από το Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης σε συνεργασία με το Δήμο Σαπών στην χρονική περίοδο Ιανουάριος 2000 - Μάιος 2001 με επιστημονικούς υπεύθυνους και συντονιστές τον γράφοντα και τη Θεανώ Καλλινικάκη και είχε ως αντικείμενο την εκτίμηση των αναγκών και τη διερεύνηση της κοινωνικής οργάνωσης και κατάστασης της τοπικής κοινωνίας. Η έρευνα αναπτύχθηκε στο σύνολο των νοικοκυριών της κωμόπολης των Σαπών και των γύρω οικισμών Έβρενου και Ιάσιου², με τη χρήση ερωτηματολογίου που περιλάμβανε 56 ερωτήσεις ανοικτού και κλειστού τύπου και τη μέθοδο της πρόσωπο με πρόσωπο ερευνητικής συνέντευξης που εμπλουτίστηκε με αφηγήσεις ζωής σημαινόντων προσώπων της τοπικής κοινωνίας³.

Η δεύτερη έγινε από τον γράφοντα στα αστικά κέντρα της Θράκης και είχε ως αντικείμενο τη μελέτη της επαγγελματικής και κοινωνικής κατάστασης της Μειονότητας. Η έρευνα διεξήχθη το πρώτο εξάμηνο του 2003 και στο πλαίσió της συγκεντρώθηκαν ποσοτικοποιημένα δεδομένα και στοιχεία κρατικών φορέων, όπως τοπικά επιμελητήρια, εργατικά κέντρα και κοινωνικές υπηρεσίες για την επαγγελματική και κοινωνική κατάσταση των Μειονοτικών. Συμπληρωματικά αξιοποιήθηκαν δευτερογενή επεξεργασμένα στοιχεία που αφορούσαν τους δείκτες ευημερίας των κατοίκων των νομών της Θράκης.

Πολυπολιτισμικότητα και κοινωνικές ανισότητες

Οι θεωρίες της πολυπολιτισμικότητας βασίζονται στον πολιτισμικό σχετικισμό και στον κοινωνικό κονστρουκτιβισμό και έχουν δεχτεί σημαντικές επιρροές από τον μεταμοντερνισμό. Για τους υποστηρικτές της πολυπολιτισμικότητας δεν υπάρχει ένας ιδανικός

τύπος κοινωνικής οργάνωσης και ιδεώδη πολιτισμικά επιτεύγματα τα οποία μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε κάποια ομάδα ανώτερη από κάποια άλλη. Επιπλέον δεν υπάρχουν οικουμενικά στάνταρ μέσα από τα οποία μπορούμε να αξιολογήσουμε τις πεποιθήσεις, τις αξίες, τις παραδόσεις και τα lifestyles που αναπτύσσονται στις κοινωνίες. Η πολιτισμική κυριαρχία ορισμένων ομάδων σε βάρος κάποιων άλλων δεν οφείλεται σε κάποια ενδογενή χαρακτηριστικά αλλά στην εξουσία που αυτή έχει καταφέρει να αποκτήσει σε μια κοινωνία (Ζαϊμάκης, 2002, σελ. 147).

Η συζήτηση για την πολυπολιτισμικότητα διεξάγεται σε δύο βασικά επίπεδα: το αξιακό και το πραγματιστικό. Στο πρώτο επίπεδο ο πολιτισμός της κάθε ομάδας προσεγγίζεται ως μια ιδιαίτερη αξία και η αναγνώριση του από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον κρίνεται καθοριστική για να μπορούν οι άνθρωποι να διαμορφώσουν τα πολιτισμικά νοήματα και να καθορίσουν τις βασικές επιλογές της ζωής τους (Gutmann, 1998, σελ. 40). Έκφραση αυτής της αξίας που συνδέεται με τις αρχές της δημοκρατίας, της ισότητας και της ελευθερίας είναι το δικαίωμα της κάθε πολιτισμικής ετερότητας να έχει πρόσβαση στο δημόσιο χώρο και να ορίζει τη συλλογική της ταυτότητα αξιώνοντας από την κυρίαρχη ομάδα να αποδέχεται σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο την πολιτισμική της ιδιαιτερότητα.

Στο δεύτερο επίπεδο η συζήτηση μεταφέρεται από τις αξίες στις πολιτικές της κάθε κοινωνίας για τις πολιτισμικά διαφέρουσες ομάδες. Σύμφωνα με την ταξινόμηση του Raz υπάρχουν τρεις διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό της πολυπολιτισμικής θεώρησης (Raz, 1994). Μια πρώτη προσέγγιση κινείται στα όρια της ανεκτικότητας και προτείνει την αποδοχή της ετερότητας μέσα σε ορισμένα πλαίσια που δεν συμβάλλουν στη σύγκρουση με τις κυρίαρχες αξίες. Πρόκειται για μια «αδύναμη» μορφή πολυπολιτισμικότητας πραγματιστικού χαρακτήρα η οποία δεν επιδιώκει τη διαμόρφωση ιδιαίτερων δικαιωμάτων για τα μέλη των μειονοτήτων αλλά αποσκοπεί στην καλλιέργεια ενός κλίματος διαλόγου και επικοινωνίας ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες σε μια κοινωνία (Jussawalla, 1997, σελ. 976). Μια δεύτερη τάση τάσσεται υπέρ της αποδοχής και αναγνώρισης των πολιτισμικά διαφερόντων πληθυσμών και υπερασπίζεται τις αρχές των ίσων δικαιωμάτων και ελευθεριών ενισχύοντας τη λήψη μέτρων σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο που εναντιώνονται στις όποιες κοινωνικές και πολιτισμικές διακρίσεις. Η τρίτη τάση είναι αυτή της «σκληρής» πολυπολιτισμικότητας η οποία αρνείται τη λογική της επιφανειακής πολιτι-

σμικής ομογενοποίησης (Ταίηλορ, 1998), τονίζει το δικαίωμα των ιδιαίτερων ομάδων όχι μόνο να ορίζουν αλλά και να ενισχύουν τη συλλογική τους ταυτότητα. Σε αυτήν την προσέγγιση υποστηρίζεται η υιοθέτηση μέτρων θετικών διακρίσεων για τις μειονότητες και η αποδοχή των ιδιαίτερων αξιών και πρακτικών τους, ακόμη και όταν αυτές έρχονται σε σύγκρουση με κυρίαρχες αντιλήψεις σε μια κοινωνία.

Σε σημαντικό βαθμό η συζήτηση για την πολυπολιτισμικότητα εκβάλλει σε προτάσεις υπεράσπισης των πολιτισμικών δικαιωμάτων των μελών των μειονοτικών ομάδων να είναι διατηρούν την ιδιαίτερη ταυτότητα τους, να έχουν την ελευθερία της άσκησης των θρησκευτικών τους λειτουργιών και των πολιτισμικών τους πρακτικών και να έχουν ισότιμη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά έτσι ώστε να μην είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένοι αποτελώντας αντικείμενα αρνητικών στερεοτυπικών προσδιορισμών (Jussawalla, 2002, σελ. 976).

Είναι αλήθεια πως η προώθηση των πολιτικών ταυτότητας μπορεί να συνεισφέρει στην αλληλοκατανόηση και την αλληλαποδοχή των διαφορετικών πολιτισμών και στην αναγνώριση και την υπεράσπιση των αναγκών των μελών των μειονοτήτων. Ωστόσο, η έμφαση σε ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικής διαφοράς, συχνά, παραγνωρίζουν ή συγκαλύπτουν τα ευρύτερα ζητήματα των οικονομικών ανισοτήτων, της εκμετάλλευσης και των σχέσεων κυριαρχίας που αντιμετωπίζουν οι μειονότητες. Πράγματι, η αναγνώριση πολιτισμικών δικαιωμάτων σε μια ομάδα και η άκριτη αποδοχή της πολιτισμικής ή εθνοτικής ιδιαιτερότητας, σύμφωνα με την εκδοχή της πλουραλιστικής πολυπολιτισμικής προσέγγισης δεν διασφαλίζει απαραίτητα την ισότιμη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά μιας κοινωνίας και δεν εξαφανίζει τις σχέσεις κυριαρχίας και εκμετάλλευσης που μπορεί να υπάρχουν όχι μόνο ανάμεσα στην κυρίαρχη και τη κυριαρχούμενη ομάδα αλλά και στο εσωτερικό της τελευταίας (Mouffe, 1995, σελ. 262· Frazer, 1996, σελ. 205· Μαλούτα, 2002, σελ. 52).

Αυτή ακριβώς η ανάγκη σύζευξης των πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων με θέματα κοινωνικών ανισοτήτων και εκμετάλλευσης έχει εκφραστεί από ορισμένους θεωρητικούς της πολυπολιτισμικότητας που ανοίγουν το πλαίσιο της σχετικής συζήτησης σε πιο ριζοσπαστικές κατευθύνσεις. Ο Matustic για παράδειγμα υποστήριξε την υπέρβαση μιας φιλελεύθερης ή κοινοτιστικής πολυπολιτισμικής θεώρησης (communitarian) προς την κατεύθυνση μιας μετασχηματιστικής πολυπολιτισμικότητας και ενός κινήματος που αναδεικνύει και υπερασπίζεται όχι μόνο την πολλαπλότητα των πο-

λιτισμικών μορφωμάτων αλλά συγκροτεί και συνενώνει εκείνες τις φωνές αντίστασης από τα κάτω που βιώνοντας κοινές εμπειρίες καταπίεσης (σε επίπεδο φύλου, τάξης, ταυτότητας, φυλής κ.λπ.) εκφράζουν την αντίθεση τους στις δομές κυριαρχίας και προσβλέπουν σε μια προοπτική κοινωνικής αλλαγής (Matustic, 1998).

Αντίστοιχα η Fraser σημειώνει ότι οι θεωρίες που επικεντρώνονται σε ζητήματα ταυτότητας και προάγουν την πολιτισμική διαφοροποίηση έρχονται συχνά σε σύγκρουση με τις λογικές των αναδιανεμητικών κοινωνικών πολιτικών και των παρεμβάσεων στις οικονομικές διευθετήσεις που ενισχύουν τις οικονομικές ανισότητες, την ταξική διαφοροποίηση και πόλωση. Σε αυτήν την προοπτική προτείνει μια κριτική θεώρηση της πολυπολιτισμικότητας η οποία υπερασπίζεται εκείνες τις εκδοχές των πολιτικών ταυτότητας που μπορούν να συνδεθούν και να συνδυαστούν με κοινωνικές πολιτικές της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης (Fraser, 1998).

Η συζήτηση για την πολυπολιτισμική ατζέντα έχει εισβάλει και στην ελληνική κοινωνία με πιο σημαντικά πεδία αναφοράς την είσοδο μεταναστών στην τελευταία δεκαετία στη χώρα μας και το ζήτημα της Μουσουλμανικής μειονότητας στη Δυτική Θράκη. Σε αυτήν την εργασία θα ασχοληθούμε με το δεύτερο ζήτημα.

Η αναφορά στον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Θράκης είναι αντικείμενο της ρητορικής που χρησιμοποιείται από Έλληνες πολιτικούς και αρθρογράφους. Ωστόσο παραμένει ένα ερώτημα το κατά πόσο η κοινωνία της Θράκης έχει χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας αλληλοαποδοχής και αλληλοαναγνώρισης των διακριτών κοινοτήτων στο εσωτερικό της, δηλαδή μιας κατ' ουσίαν πολυπολιτισμικής κοινωνίας και για το αν σε επίπεδο κοινωνικό όλες οι ομάδες έχουν ισότιμη πρόσβαση στα κοινωνικά αγαθά. Στη συνέχεια θα προσπαθήσω να διερευνήσω όψεις των κοινωνικών ανισοτήτων σε βάρος της μειονότητας σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο θα παρουσιάσω συνοπτικά το χρονικό των πολιτικών των διακρίσεων σε βάρος της Μειονότητας από το ελληνικό κράτος και στο δεύτερο το ερευνητικό υλικό που δείχνει την περιθωριακή κοινωνική θέση της Μειονότητας.

Το ιστορικό πλαίσιο

Για την κυρίαρχη πολιτική σκέψη στην Ελλάδα το μειονοτικό ζήτημα στη Θράκη δεν υπήρξε ποτέ ένα αντικείμενο που συνδέε-

ται με κοινωνικούς αποκλεισμούς και ανισότητες. Ο μέχρι την δεκαετία του 1990 σχετικά υψηλός βαθμός ομοιογένειας της ελληνικής κοινωνίας, η εσωστρέφεια, ο φόβος του εξ ανατολών κινδύνου και το περιορισμένο ενδιαφέρον της κοινωνίας για ζητήματα μειονοτικών δικαιωμάτων είχαν συμβάλει στη δημιουργία ενός χαμηλού βαθμού ανεκτικότητας απέναντι στην Μειονότητα και μια αυξημένης αίσθησης της εξωτερικής απειλής. Οι κρατικές πολιτικές για το μειονοτικό καθορίζονταν από το επίπεδο των ελληνοτουρκικών σχέσεων και τις εκάστοτε εθνικές στρατηγικές και είχαν ένα αφομοιωτικό και νομικίστικο προσανατολισμό που προσπαθούσε να μεταφράσει κατά το δοκούν την αρχή της αμοιβαιότητας της προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων που προέβλεπε η Συνθήκη της Λωζάνης. Στην πράξη τα δύο κράτη, με διαφορετική ίσως ένταση, επικαλέστηκαν την αμοιβαιότητα για την δικαιολόγηση μέτρων παραβίασης της προστασίας της μειονότητας ως απάντηση στις πρακτικές του άλλου κράτους.

Το διάστημα 1923-1991 υπήρξε μια περίοδος αυστηρών περιοριστικών μέτρων σε βάρος της μειονότητας με ορισμένες εξαιρέσεις ηπιότερων πολιτικών σε βραχυχρόνιες περιόδους ελληνοτουρκικής προσέγγισης⁴. Τα μέτρα σε βάρος της Μειονότητας ήταν θεσμικά και διοικητικά και αποσκοπούσαν στην αφομοίωση και το κοινωνικό της έλεγχο. Στα θεσμικά μέτρα συμπεριλαμβάνεται η μονομερής από την πλευρά του κράτους δυνατότητα της αφαίρεσης της ιθαγένειας με βάση το άρθρο 19 του κώδικα ιθαγένειας για όσους Μειονοτικούς εγκατέλειπαν την Ελλάδα δίχως ρητή δήλωση της πρόθεσης παλιννόστησης⁵, και η επιτήρηση απαγορευμένων περιοχών στη βόρειο μεθόριο της χώρας (Stavros, 1995, σελ. 12· Poulton, 1990, σελ.128-129· Ματάνα, 2005, σελ. 16). Στα διοικητικά που ήταν και τα πιο σημαντικά περιλαμβάνοντα ανάμεσα σε άλλα (Ηρακλείδης, 2001, σελ. 310-311· Poulton, 1990, σελ. 128-129):

- διατάξεις που καθιστούσαν σχεδόν αδύνατη την αγορά ακινήτων, αυτοκινήτων και γεωργικών μηχανημάτων και η συχνή άρνηση της αναγνώρισης τίτλων ιδιοκτησίας των μελών της Μειονότητας.
- η περιορισμένη ή μη έκδοση αδειών για οικοδόμηση ή επιδιορθώσεις κτιρίων.
- η απαγόρευση χορήγησης αδειών τρακτέρ και τα προσκόμματα στην χορήγηση αδειών για ορισμένες επαγγελματικές κατηγορίες.
- οι συχνοί και εξαντλητικοί φορολογικοί έλεγχοι και η ενθάρρυν-

ση αγοράς γης από Χριστιανούς με δάνεια εθνικής σκοπιμότητας που καθιστούσαν προβληματική την οικονομική δραστηριότητα των Μειονοτικών⁶,

- οι δικαστικές διώξεις σε βάρος οργανισμών που αυτοπροσδιορίζονταν Τούρκοι
- η απαγόρευση της πρόσβασης των μειονοτικών στην ελληνική διοίκηση και τα σώματα ασφαλείας και
- τα προβλήματα στην αναγνώριση πτυχίων τουρκικών πανεπιστημίων από το ΔΙΚΑΤΣΑ.

Ένα άλλο πεδίο έκφρασης των αφομοιωτικών μειονοτικών πολιτικών ήταν η εκπαίδευση. Μέχρι τη δεκαετία του 1990 το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να παρέμβει στο χώρο της εκπαίδευσης της Μειονότητας και να εφαρμόσει μια πολυπολιτισμική εκπαιδευτική πολιτική με βάση τον ειδικό χαρακτήρα της ομάδας αρκούμενη στην τήρηση των συμβατικών υποχρεώσεων της Συνθήκης της Λωζάνης και την ανάληψη νομοθετικών πρωτοβουλιών⁷ και διοικητικών παρεμβάσεων που αποσκοπούσαν περισσότερο στο διοικητικό έλεγχο της εκπαιδευτικής διαδικασίας παρά στην ουσιαστική αναβάθμιση της ποιότητας σπουδών (Ματάνα, 2005, σελ. 116)⁸.

Μια εξίσου σημαντική διάσταση των περιοριστικών πολιτικών ήταν τα μέτρα χωρικού αποκλεισμού των Μειονοτικών περιοχών που σε βάθος χρόνου διαμόρφωσαν θύλακες φτώχειας και κοινωνικής αποστέρησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα χωρικού αποκλεισμού αποτελούσαν τα Πομακοχώρια στα βόρεια σύνορα της χώρας τα οποία θεωρήθηκαν ως επιτηρούμενες ζώνες υψηλού κινδύνου με αποτέλεσμα για χρόνια η πρόσβαση των επισκεπτών ήταν αδύνατη άνευ ειδικής άδειας ενώ και η μετακίνηση των ντόπιων εκτός περιοχής ήταν εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας της προβληματικού συγκοινωνιακού δικτύου⁹. Στις πρακτικές χωρικού αποκλεισμού μπορούμε να συμπεριλάβουμε τη προσπάθεια γεωγραφικής διασποράς της Μειονότητας μέσα από την ενθάρρυνση της μετακίνησης άνεργων Πομάκων και Τούρκων Μειονοτικών σε άλλες περιοχές της χώρας με κίνητρο την εύρεση απασχόλησης. Οι αποδέκτες όφειλαν να παραμείνουν στις νέες περιοχές εγκαταλείποντας τη Θράκη και ενθαρρύνθηκαν από τις αρχές να αλλάξουν τα ονόματα τους σε ελληνικά (Poulton, 1997, σελ. 129).

Οι πολιτικές αυτές είχαν αρνητικές επιπτώσεις στη μειονοτική κοινωνία, αφού συγκρότησαν μια κατάσταση κοινωνικού και οικονομικού αποκλεισμού της ομάδας, συνέβαλαν στην αδρανοποίηση και τη στασιμότητα της, διαμόρφωσαν στα μέλη της την αίσθηση

μιας απειλούμενης κοινότητας και ενίσχυσαν μια εσωστρεφή μειονοτική ταυτότητα. Το χάσμα των δύο κοινοτήτων διευρυνόταν και από τις στάσεις της πολιτικής ηγεσίας της Μειονότητας η οποία αξιοποιούσε τις περιοριστικές πολιτικές για να ενισχύσει το φόβο της πολιτισμικής αφομοίωσης και να καλλιεργήσει την τουρκική συνείδηση στο σύνολο της κοινότητας. Σε αυτό το κλίμα έντασης ανάμεσα στον τουρκικό και ελληνικό εθνικισμό ενισχύθηκαν οι αποστάσεις από τη χριστιανική κοινωνία και οι τάσεις απομονωτισμού της Μειονότητας. Ειρωνικά, οι αφομοιωτικές πολιτικές του ελληνικού κράτους οδήγησαν στα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Από το 1991 και εντεύθεν παρατηρείται μια αλλαγή της στρατηγικής του ελληνικού κράτους για το μειονοτικό ζήτημα από τις αφομοιωτικές στρατηγικές σε πρακτικές κοινωνικής ενσωμάτωσης που εμφορούνταν σύμφωνα με τις τοποθετήσεις του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσοτάκη στις αρχές της ισονομίας και της ισοπολιτείας. Υπήρξαν μια σειρά από παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη. Θα σημειώσουμε ως πιο σημαντικούς τις πιέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς τα κράτη μέλη της για υπεράσπιση των μειονοτικών δικαιωμάτων, την αδυναμία πειστικής υπεράσπισης των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία εξαιτίας των προβλημάτων της μειονότητας στη Θράκη, την κοινή διαπίστωση πως τα διοικητικά μέτρα τελικά δεν οδήγησαν στην αφομοίωση της μειονότητας και ότι η ανάπτυξη της Θράκης περνά μέσα από την κοινωνική ένταξη της Μειονότητας. Στην πραγματικότητα Αυτή η στροφή που είχε μάλλον μια πραγματιστική και λιγότερο μια αξιακή αφετηρία οδήγησε στη σταδιακή κατάργηση ορισμένων περιοριστικών μέτρων, στη λήψη μέτρων θετικών διακρίσεων προς όφελος της ομάδας και σε κάποιο βαθμό στη βελτίωση του κλίματος στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων.

Ωστόσο, και παρά τις επιμέρους βελτιώσεις η κοινωνική και η οικονομική στέρηση της Μειονότητας παραμένει μια πραγματικότητα ενώ και σε ζητήματα πολιτισμικών δικαιωμάτων υπάρχουν σημαντικές ελλείψεις. Η Ελλάδα αρνείται στους Μειονοτικούς το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού επικαλούμενη μια ρητορική που άλλοτε κάνει χρήση ορισμένων νομικών και ιστορικών επιχειρημάτων που αφορούν τις διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάνης και άλλοτε επιστρατεύει πραγματιστικά επιχειρήματα που έχουν να κάνουν με το εθνικό συμφέρον και τον «εξ ανατολάς κίνδυνο». Παρομοίως εμμένει στην πολιτική του διορισμού του Μουφτή από το ελληνικό κράτος αντί της εκλογής του από το εσωτερικό της

Μειονότητας και στις ποικίλες εκκρεμότητες των Βακουφικών περιουσιών (Ηρακλείδης, 2001, σελ. 314) ενώ η μειονοτική εκπαίδευση παραμένει υποβαθμισμένη και παρά τις επιμέρους βελτιώσεις¹⁰ δε φαίνεται να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της Μειονότητας¹¹ αλλά και τις απαιτήσεις μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας.

Όψεις οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων στη Θράκη

Η οικονομική υπανάπτυξη της Θράκης αποτελεί ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της τοπικής κοινωνίας. Παρά τις αναπτυξιακές προσπάθειες των τελευταίων δεκαετιών η Θράκη παραμένει μια από τις πιο υποβαθμισμένες περιοχές της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης καταλαμβάνει την προτελευταία θέση στην κατάταξη των Περιφερειών με βάση το κατά κεφαλή προϊόν (10,5 χιλιάδες ευρώ το 2003 στο 75% του μέσου όρου για την χώρα και στο 80,9 του μέσου όρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 25) και υψηλή ανεργία που έχει αυξητικές τάσεις (13,1% με 10,5 για το σύνολο της χώρας το 2004)¹². Η οικονομία της Θράκης έχει σημαντικά διαρθρωτικά προβλήματα, αφού εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τον αγροτικό τομέα. Είναι ενδεικτικό ότι η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο συνολικό προϊόν των νομών Έβρου και Ροδόπης είναι εξαιρετικά υψηλή (23% 4η υψηλότερη αναλογία στη χώρα, στον Έβρο και 21%, 8η υψηλότερη συμμετοχή στη Ροδόπη)¹³.

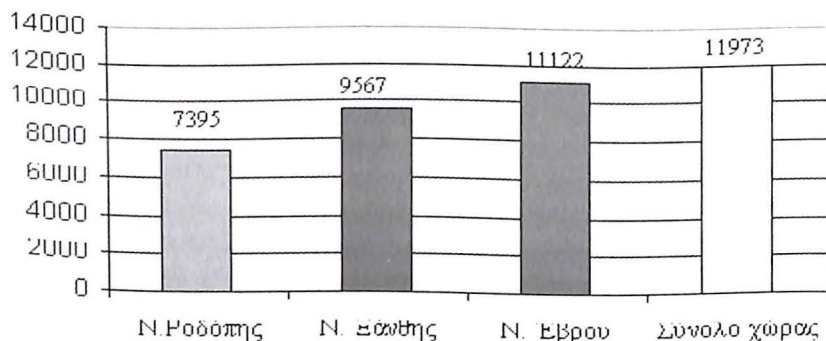
Οι όψεις υπανάπτυξης της Μειονοτικής¹⁴ κοινωνίας διαφαίνονται από τους δείκτες ευημερίας των τριών νομών της Θράκης. Ο νομός Ροδόπης με τη μεγαλύτερη αναλογία μειονοτικού πληθυσμού (περίπου 50%)¹⁵ είχε το 2002 κατά κεφαλήν προϊόν 8,5 χιλιάδες ευρώ εκατ. δρχ (66% του μέσου όρου της χώρας και το 51% της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 25) και δηλωθέν εισόδημα ανά φορολογούμενο 9,7 χιλιάδες ευρώ (στο 78% του μέσου όρου στην Ελλάδα και 39ος στη κατάταξη των νομών της χώρας). Ο νομός έχει χαμηλή αναλογία μαθητών στο Δημοτικό 55 ανά 1000 κατοίκους (78% του μέσου όρου στη χώρα) και τη χαμηλότερη αναλογία μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (44 ανά 1000 κατοίκους έναντι 66 του μέσου ελληνικού) γεγονός που φαίνεται να συνδέεται με τη διαρροή μειονοτικού μαθητικού δυναμικού από την πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ η φυσική

μείωση του πληθυσμού προσεγγίζει το μέσο όρο της χώρας (-0,35 έναντι -0,1 του μέσου ελληνικού το 2001)¹⁶.

Ο νομός της Ξάνθης (ποσοστό Μουσουλμάνων περίπου 40%) παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες. Συγκριτικά με του άλλους νομούς της Ξάνθης έχει διαφορετική οικονομική δομή με σημαντική μεταποιητική (το 22% του προϊόντος του νομού και το 1,3% του συνόλου της χώρας), οικοδομική δραστηριότητα (1,7% κατοικίες ανά 1000 κατοίκους) και ικανοποιητικό δείκτη επενδύσεων στις βιομηχανικές επιχειρήσεις¹⁷. Η οικονομική δραστηριότητα συνδέεται με μια παράδοση βιομηχανίας που ξεκινά από τις αρχές του αιώνα στην περιοχή, την παροχή αναπτυξιακών κινήτρων για επιχειρηματίες που επενδύουν σε παραμεθόριες περιοχές και την ύπαρξη φτηνού εργατικού δυναμικού που προέρχεται από τη μειονότητα. Ωστόσο, αυτή η οικονομική δυναμική δε φαίνεται να διαχέεται στους δείκτες ευημερίας των κατοίκων της αφού το κατά κεφαλή προϊόν είναι (8,9 χιλιάδες ευρώ, στο 69% και 82% αντίστοιχα του μέσου όρου στη χώρα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 25) και το δηλωθέν εισόδημα 10,3 χιλιάδες ευρώ ανά άτομο (στο 82% του μέσου ελληνικού). Στα αξιοσημείωτα του νομού οι τάσεις δημογραφικής ανάπτυξης, αφού κατέχει την πρώτη θέση στην κατάταξη των νομών της χώρας τόσο στο ποσοστό του αριθμού γεννήσεων (5,1 αριθμό γεννήσεων ανά 1000 κατοίκους) όσο και στην αναλογία μαθητών στο δημοτικό (79 ανά 1000 κατοίκους έναντι 59 του μέσου όρου της χώρας) και έχει ικανοποιητικό ποσοστό μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹⁸ (76 ανά 1000 κατοίκους έναντι 66 του μέσου όρου της χώρας)¹⁹.

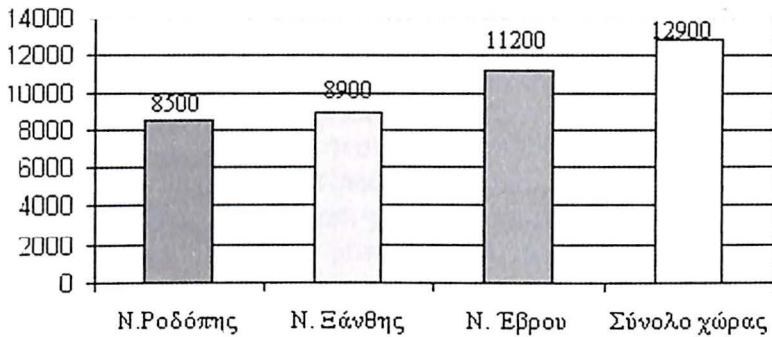
Διάγραμμα Ι

Κατά κεφαλήν ΑΕΠ στους νομούς της Θράκης και στο σύνολο της χώρας σε ευρώ (2002)

Διάγραμμα II

Κατά κεφαλήν εισόδημα ανά φορολογούμενο στους νομούς της Θράκης και στο σύνολο της χώρας σε ευρώ (2003)

Ο Νομός Έβρου (ποσοστό συμμετοχής του μειονοτικού στοιχείου περίπου 6%) παρουσιάζει τους πιο ικανοποιητικούς δείκτες ευημερίας με ΑΕΠ 11.200 ευρώ ανά άτομο (29ος σε σειρά κατάταξης στη χώρα) και δηλωθέν εισόδημα 10,8 χιλιάδες ευρώ στο 86% του μέσου ελληνικού, 24ος σε σειρά κατάταξης). Ο νομός έχει μικρά ποσοστά μαθητών στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (53 και 59 μαθητές αντίστοιχα ανά 1000 κατοίκους) που απορρέουν από τη μείωση του πληθυσμού (-1,9%) υψηλότερη του μέσου ελληνικού χωρίς να διαφαίνονται τάσεις διαρροής μαθητικού δυναμικού στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση²⁰.

Ερευνώντας τα χαρακτηριστικά της επαγγελματικής διαστρωμάτωσης της μειονότητας παρατηρούμε ότι παραπέμπουν σε δομές χαμηλής αστικής συσσώρευσης. Η συντριπτική πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού είναι αγρότες και εργάτες ενώ τον χειμώνα πολλά μέλη από αγροτικές περιοχές μεταναστεύουν ή απασχολούνται ως εργάτες σε χώρες του εξωτερικού. Οι αγρότες ασχολούνται κυρίως με τα καπνά, το σιτάρι και το βαμβάκι ενώ μέρος του εισοδήματός τους προέρχεται από τις κοινοτικές επιδοτήσεις των αγροτικών προϊόντων. Η κρίση της αγροτικής παραγωγής οδηγεί ένα μέρος των αγροτών είτε στη μισθωτή εργασία σε ευέλικτες μορφές της με μικρό ημερομίσθιο και χωρίς ασφάλιση είτε στη εποχιακή μετανάστευση σε χώρες του εξωτερικού ή σε μεγάλα αστικά κέντρα²¹. Οι εργάτες απασχολούνται, κυρίως, στις οικοδομικές δραστηριότητες, στη βιομηχανία καπνού, στο ναυπηγοεπισκευαστικό τομέα και στις βιοτεχνίες ένδυσης.

Όπως έχει επισημάνει η Πετράκη (1997, σελ. 85) οι Μειονοτι-

κοί αποτελούν μια κατηγορία εργατικού δυναμικού εξαιρετικά υποβαθμισμένη που εντάσσεται στις αγορές τη ιδιαίτερα ευέλικτης εργασίας, σε θέσεις επισφαλείς και χαμηλής ειδίκευσης που γίνονται *a priori* αντικείμενα άνισης μεταχείρισης λόγω των ίδιων των κρατικών πολιτικών που ασκούνται για λογαριασμό τους. Οι κρατικοί θεσμοί σε διαφορετικά επίπεδα (Νομαρχία, Περιφέρεια, Επιθεώρηση Εργασίας, ΟΑΕΔ κ.λπ.) δεν ευνοούν τη θετική μεταχείριση του μειονοτικού δυναμικού κάτι που αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη αρμονικών, δηλαδή επωφελών για τις επιχειρήσεις σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και τις επιχειρήσεις.

Η κοινωνική θέση της Μειονότητας μπορεί να διερευνηθεί από το βαθμό συμμετοχής της στις οικονομικές δραστηριότητες και στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής της τοπικής κοινωνίας. Η συμμετοχή της Μειονότητας στο παραγόμενο προϊόν της Θράκης βασίζεται κυρίως στην αγροτική παραγωγή ένα κορεσμένο τομέα με περιορισμένα περιθώρια κέρδους²². Η συμμετοχή στον μεταποιητικό τομέα είναι μικρή και περιορίζεται σε ορισμένες μικρές βιοτεχνικές μονάδες ενώ ασήμαντη είναι η συμβολή της στον τομέα των υπηρεσιών. Είναι χαρακτηριστικό ότι καμία ξενοδοχειακή μονάδα δεν ανήκει σε Μειονοτικό και η πρόσβαση στα επαγγέλματα του δημόσιου τομέα είναι μικρή.

Από τα ευρήματα της έρευνας (βλ. πινάκων I, II, III και IV) προκύπτει ότι συμμετοχή των μειονοτικών στη βιομηχανική δραστηριότητα της περιοχής είναι σχεδόν ανύπαρκτη, όταν το 2002 από τις 149 μονάδες της Θράκης βιομηχανικές επιχειρήσεις μόλις 1 μικρή επιχείρηση χαλβαδοποιίας που λειτουργούσε στην Κομοτηνή, ανήκε σε μέλος της Μειονότητας. Ωστόσο, η συμβολή του Μειονοτικού στοιχείου είναι σημαντική ως εργατικό δυναμικό αφού πολλές επιχειρήσεις λειτουργούσαν κυρίως με μειονοτικό εργατικό δυναμικό. Η συμμετοχή στον εμπορικό τομέα είναι περιορισμένη, επειδή στο σύνολο των εμπορικών επιχειρήσεων της Θράκης μόλις το 8,2% προερχόταν από τη Μειονότητα. Αυτή η συμμετοχή φαίνεται να είναι κάπως αυξημένη στο νομό Ξάνθης στην πρωτεύουσα του οποίου είναι ο πιο δυναμικός εμπορικός θύλακας της Μειονότητας (το ποσοστό συμμετοχής των Μειονοτικών εμπόρων φθάνει το 20,3% στο Νομό Ξάνθης και το 14, 7% στη Ροδόπη όπου υπάρχουν και 9 μικτές επιχειρήσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων).

Η κατάσταση φαίνεται να είναι ελαφρώς καλύτερη στο βιοτεχνικό και επαγγελματικό τομέα, χωρίς ωστόσο και σε αυτές τις περιπτώσεις να βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με την πλειονοτική

κοινωνία. Η συμμετοχή των μειονοτικών βιοτεχνών στο σύνολο της Θράκης φθάνει το 12,3% και αφορά ορισμένες παραδοσιακού χαρακτήρα μικρές βιοτεχνικές μονάδες που βρίσκονται κυρίως στη Ξάνθη και την Κομοτηνή (ξυλουργεία, εργαστήρια ζαχαροπλαστικής, λευκοσιδηρουργεία, φανοποιεία, λιθογραφεία, αλουμινοκατασκευές). Ικανοποιητική είναι η συμβολή του Μειονοτικού στοιχείου στην οικονομική δραστηριότητα του επαγγελματικού τομέα (18,4%), π.χ. στα περίπτερα, οβελιστήρια-ταβέρνες, οικοδομικά υλικά, παντοπωλεία, καφενεία, εκμετάλλευση θεριζοαλωνιστικών μηχανημάτων, ψιλικά-νεωτερισμοί). Αξίζει να επισημάνουμε το υψηλό ποσοστό συμμετοχής των Μειονοτικών στην επαγγελματική δραστηριότητα στο νομό Ξάνθης (40,2%), στην πρωτεύουσα του οποίου φαίνεται να συγκροτείται ο πιο δυναμικός οικονομικός Μειονοτικός θύλακας επαγγελματοβιοτεχνικής δραστηριότητας.

Πίνακας I
Βιομηχανικές επιχειρήσεις Θράκης

Νομός	Πλειονοτικές		Μειονοτικές		Σύνολα
	v	%	v	%	v
Ξάνθης	39	100	0	0	39
Ροδόπης	59	98,3	1	1,7	60
Έβρου	50	100	0	0	50
ΣΥΝΟΛΑ	149	99,3	1	0,7	150

Πίνακας II
Εμπορικές επιχειρήσεις Θράκης

Νομός	Πλειονοτικές		Μειονοτικές		Μικτές		Σύνολα
	v	%	v	%	v	%	v
Ξάνθης	1070	79,7	272	20,3	0	0	1342
Ροδόπης	801	84,3	140	14,7	9	1	950
Έβρου	2881	99,5	15	0,5	0	0	2896
ΣΥΝΟΛΑ	4752	91,6	427	8,2	9	0,2	5188

Πίνακας III
Βιοτεχνικές επιχειρήσεις Θράκης

Νομός	Πλειονοτικές		Μειονοτικές		Σύνολα
	v	%	v	%	v
Ξάνθης	1114	76,8	336	23,2	1450
Ροδόπης	870	60,5	569	39,5	1439
Έβρου	4518	99,8	10	0,2	4528
ΣΥΝΟΛΑ	6502	87,7	915	12,3	7417

Πίνακας IV
Επαγγελματικές επιχειρήσεις Θράκης

Νομός	Πλειονοτικές		Μειονοτικές		Σύνολα
	v	%	v	%	v
Ξάνθης	1674	59,8	1127	40,2	2801
Ροδόπης	2222	70,7	919	29,3	3141
Έβρου	5258	99,5	25	0,5	5283
ΣΥΝΟΛΑ	9154	81,6	2071	18,4	11225

Πηγές: Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Ροδόπης, Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Ροδόπης, Επιμελητήριο Έβρου και Επιμελητήριο Ξάνθης.

Οι οικονομικές ανισότητες εκφράζονται όχι μόνο σε ποσοτικό αλλά και σε ποιοτικό επίπεδο. Πράγματι η συντριπτική πλειοψηφία των μεγάλων παραγωγικών μονάδων της Θράκης βρίσκεται στα χέρια Πλειονοτικών ενώ οι εμπορικές, επαγγελματικές και βιοτεχνικές μονάδες της Μειονότητας αφορούν μικρής κλίμακας επιχειρήσεις που έχουν παραδοσιακό χαρακτήρα²³ και λειτουργούν σε οικογενειακή βάση με συνήθως χαμηλές τιμές πώλησης των προϊόντων τους που δεν ευνοούν τη υψηλή κερδοφορία. Τα δεδομένα της έρευνας μαρτυρούν την ταξική συγκρότηση της τοπικής κοι-

νωνίας με την ιδιοκτησία των πιο δυναμικών μέσων παραγωγής στα χέρια των πλειονοτικών και προλεταριακή και αγροτική σύνθεση του ενεργού πληθυσμού της Μειονότητας.

Η υποβαθμισμένη οικονομική θέση της μειονότητας και η παραδοσιακή κοινωνική της οργάνωση δεν έχουν διαμορφώσει τις συνθήκες για τη διαμόρφωση μιας ντόπιας αστικής τάξης που ενδεχομένως θα μπορούσε να λειτουργήσει και ως παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης. Αυτή η κατάσταση δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από το πλέγμα των μακροχρόνιων περιοριστικών μέτρων που διαμόρφωσαν ένα έντονο κλίμα ανασφάλειας στους μειονοτικούς, στη συνέχεια ευνόησε τη μετανάστευση των πιο ανήσυχων ομάδων του μειονοτικού πληθυσμού και συνέβαλε στην επένδυση κεφαλαίων στο εξωτερικό αποθαρρύνοντας την επενδυτική δραστηριότητα στην τοπική κοινωνία.

Η πρόσβαση των μελών της μειονότητας στο δημόσιο τομέα είναι περιορισμένη και αφορά κυρίως εκπαιδευτικά επαγγέλματα, ιδίως δασκάλους και λιγοστούς γιατρούς. Περιορισμένη είναι και η πρόσβαση στην τοπικής αυτοδιοίκησης, κυρίως σε θέσεις βοηθητικού προσωπικού και χειρωνακτικά επαγγέλματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι από στοιχεία που διαθέτουμε για το χρονικό διάστημα, τέλη 2002 αρχές 2003, φαίνεται πως στο Δήμο Κομοτηνής εργάζονταν μόλις δύο μειονοτικοί Πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και 30 εργατοτεχνίτες, η πλειοψηφία από τους οποίους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου²⁴ και στο Δήμο Ξάνθης οκτώ μειονοτικοί ως τακτικοί υπάλληλοι (ένας οδηγός και πέντε εργάτες)²⁵ και τρεις με συμβάσεις αορίστου χρόνου (δύο εργάτες και ένας τεχνίτης στους τομείς της καθαριότητας και της οδοποιίας)²⁶.

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, τα προβλήματα στη γλώσσα και η επιφυλακτική τακτική των κρατικών φορέων λειτουργούν ως εμπόδια για τη συμμετοχή της μειονότητας στη δημόσια διοίκηση. Εκτιμάται ότι αυτή η δυσμενής κατάσταση μπορεί να ξεπεραστεί μέσα από την αναβάθμιση της μειονοτικής εκπαίδευσης και τη δυνατότητα μεγαλύτερης πρόσβασης των Μουσουλμανοπαίδων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ώστε να καταστεί δυνατή η διεκδίκηση υψηλόβαθμων θέσεων του Δημόσιου τομέα. Προς αυτήν την κατεύθυνση φαίνεται να έχουν συμβάλει στην καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού²⁷ και την αύξηση της πρόσβασης των Μειονοτικών στη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση ορισμένα μέτρα θετικών διακρίσεων, όπως η θέσπιση από το 1996 ειδικού ποσοστού ένταξης των μουσουλμανοπαίδων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση²⁸, το μέτρο της έκτακτης ενίσχυσης φτωχών νοικοκυ-

ριών ορεινών και μειονεκτικών περιοχών²⁹ και η εισαγωγή της διαπολιτισμικών προγραμμάτων στην ελληνική εκπαίδευση, κατά τη δεκαετία του 1990.

Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα είναι η ύπαρξη πολλών νοικοκυριών της Μειονότητας που βρίσκονται σε κατάσταση απόλυτης φτώχειας. Τα στοιχεία μιας πρόσφατης έρευνας δείχνουν ότι τα εισοδήματα των Μειονοτικών στο χρονικό διάστημα 2002-2003 ήταν περίπου δυόμιση φορές χαμηλότερα από του αντίστοιχου μέσου ελληνικού πληθυσμού όπως και σημαντικές οικονομικές ανισότητες στο εσωτερικό της Μειονότητας, με τους Τουρκογενείς να βρίσκονται σε καλύτερη εισοδηματική κατάσταση από Πομάκους και Αθίγγανους και τους τελευταίους να πλήττονται περισσότερο από την ομάδα των «Αθιγγάνων» να πλήττεται περισσότερο από τη φτώχεια (Μπαγιουρούκη, 2005)³⁰. Παράλληλα ένας σημαντικός αριθμός Μουσουλμάνων είναι ανασφάλιστοι ή έχουν κάλυψη από προνοιακές υπηρεσίες. Από στοιχεία των Διευθύνσεων Πρόνοιας των νομών Ροδόπης και Ξάνθης προκύπτει ότι στο νομό Ξάνθης υπήρχαν στις αρχές του 2002 υπήρχαν 769 ανασφάλιστοι Μειονοτικοί και στο νομό Ροδόπης 1398 που είτε ήταν ανασφάλιστοι είτε είχαν ασφάλεια από προνοιακές Υπηρεσίες³¹.

Κοινωνικές ανισότητες στο Δήμο Σαπών

Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες ανάμεσα στη Μειονοτική και την Πλειονοτική κοινωνία επιβεβαιώνονται και από τα αποτελέσματα της έρευνας εκτίμησης αναγκών που έγινε στο Δήμο Σαπών. Έχουμε αναφερθεί διεξοδικά σε άλλη εργασία για αυτά (Ζαϊμάκης, Καλλινικάκη, 2005). Σε αυτό το κείμενο θα προσπαθήσω να διερευνήσω επιλεκτικά ορισμένους δείκτες της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης που αφορούν το εισόδημα, την ανεργία, το μορφωτικό επίπεδο και την επαγγελματική διαστρωμάτωση της μειονότητας και να δείξω την ένταση του προβλήματος σε μια ιδιαίτερη περιοχή της Θράκης.

Η ύπαρξη πολλών νοικοκυριών με χαμηλά εισοδήματα είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της Μειονοτικής κοινωνίας στις Σάπες. Πράγματι τα στοιχεία της έρευνας δείχνουν ότι περίπου 6 στα 10 νοικοκυριά δήλωσαν εισοδήματα που δεν ξεπερνούν τα 600 ευρώ μηνιαίως και τα οποία αδυνατούν να καλύψουν τις ανάγκες των οικογενειών, αρκετές εκ των οποίων είναι πολυμελείς.

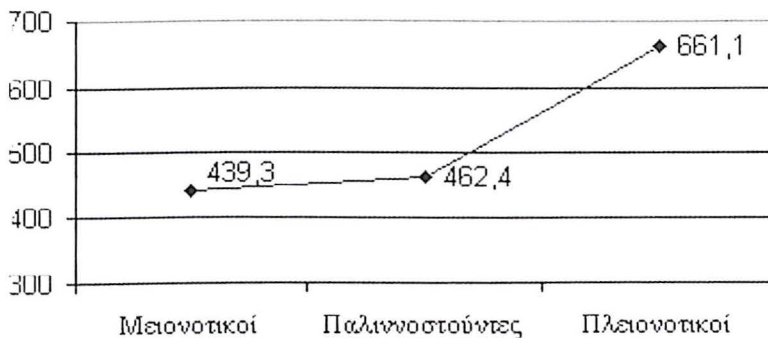
Τα χαμηλά εισοδήματα των νοικοκυριών, δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες των μελών της ομάδας και ο βαθμός ικανοποίησης από αυτά διαμορφώνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα, αφού το 56,4% των νοικοκυριών δηλώνουν ελάχιστη και το 29,9% ουδεμία ικανοποίηση από την εισοδηματική τους κατάσταση.

Συγκρίνοντας τα εισοδήματα των δέκα νοικοκυριών με υψηλότερο εισόδημα ανά ισοδύναμο ενήλικα³² στις τρεις ομάδες που κατοικούν στην περιοχή (Πλειονοτικοί, Μειονοτικοί, Παλιννοστούντες) παρατηρούμε ότι ο μέσος όρος των δέκα πιο πλούσιων νοικοκυριών της Μειονότητας διαμορφώνεται στο 439,3 ανά ενήλικα ισοδύναμο και φθάνει μόλις στο 66,4% των Πλειονοτικών, τη μόνη ομάδα όπου ορισμένα νοικοκυριά διαθέτουν ένα σχετικά ικανοποιητικό εισόδημα, και περίπου στα ίδια επίπεδα με τους Παλιννοστούντες (βλ. διάγραμμα III)³³.

Αντίστοιχα, ο μέσος όρος των 10 νοικοκυριών της Μειονότητας με τα χαμηλότερα εισοδήματα είναι μόλις 62,7 ευρώ ανά ενήλικα ισοδύναμο και φθάνει στο 44% του αντίστοιχου Χριστιανικού και στο 60% των Παλιννοστούντων (βλ. Διάγραμμα IV). Επισημαίνουμε ότι στους Μειονοτικούς συναντάμε όχι μόνο τα πιο φτωχά νοικοκυριά στην περιοχή που βρίσκονται σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας αλλά και το μεγαλύτερο χάσμα ανάμεσα στο πιο φτωχά και τα πιο πλούσια νοικοκυριά στο εσωτερικό μιας κοινότητας και αυτό, παρά το ότι το ύψος των τελευταίων δεν διαμορφώνεται σε υψηλά επίπεδα.

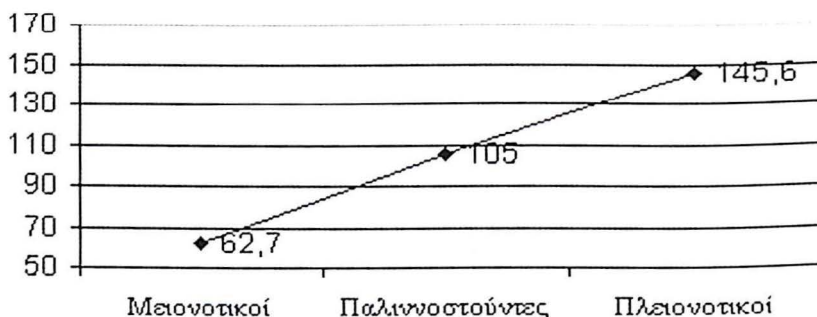
Διάγραμμα III

Μέσος όρος των εισοδημάτων ανά ενήλικο ισοδύναμο των δέκα νοικοκυριών με τα υψηλότερα εισοδήματα σε κάθε ομάδα

Διάγραμμα IV

Μέσος όρος των εισοδημάτων ανά ενήλικο ισοδύναμο των δέκα νοικοκυριών με τα υψηλότερα εισοδήματα σε κάθε ομάδα

Η φτώχεια που χαρακτηρίζει ένα σημαντικό μέρος των μειονοτικών νοικοκυριών συνδέεται με την ύπαρξη ενός θύλακα νοικοκυριών σε υποβαθμισμένη γειτονιά της κωμόπολη των Σαπών. Αυτά τα νοικοκυριά με δυσκολία διασφαλίζουν την επιβίωση τους, ζουν σε άθλιες συνθήκες κατοικίας και υγιεινής, κάποια από αυτά δεν έχουν καμιά ασφαλιστική κάλυψη και η κοινωνική τους κινητικότητα παραμένει διαγενεακά στάσιμη αφού τα μέλη τους είναι αμόρφωτα, δεν έχουν επαγγελματική κατάρτιση και τα περιουσιακά τους στοιχεία είναι ασήμαντα³⁴. Τα στοιχεία δείχνουν ότι το μορφωτικό επίπεδο των γονιών επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τόσο το εισόδημα όσο και την επαγγελματική κατάσταση. Από την άλλη η μόρφωση δεν περιορίζει τις πιθανότητες ενός μέλους να είναι άνεργος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα στοιχεία για την επαγγελματική κατάσταση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της ομάδας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας που απεικονίζονται στον Πίνακα V που δείχνει την κατάσταση της απασχόλησης και των ανέργων του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της μειονότητας φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία είναι αγρότες και εργάτες. Η εξάρτηση της τοπικής οικονομίας από τον πρωτογενή τομέα διαφαίνεται από το ότι το 35,1% του ενεργού πληθυσμού της περιοχής φαίνεται να είναι αγρότες και ένας κατά κύριο επάγγελμα κτηνοτρόφος³⁵.

Οι εργαζόμενοι σε χειρωνακτικά επαγγέλματα ως εργάτες, τεχνίτες και χειριστές μηχανημάτων αποτελούν μια άλλη μεγάλη επαγγελματική κατηγορία στις Σάπες (19,8%). Οι περισσότεροι από αυτούς εργάζονται σε μικρές βιοτεχνικές μονάδες στις Σάπες και ορισμένοι σε γύρω περιοχές, κυρίως στην Κομοτηνή. Στους Μειονοτικούς συναντάμε πολλούς ανέργους (19,8%), οι περισσότεροι από τους οποίους είναι νέοι, χωρίς ιδιαίτερη επαγγελματική κατάρτιση που αδυνατούν να ενταχθούν σε μια περιορισμένη αγορά εργασίας. Υψηλό είναι και το ποσοστό των ατόμων που εργάζονται περιστασιακά σε ευέλικτες μορφές εργασίας (11,8%) και αντιμετωπίζουν το κίνδυνο της ανεργίας. Υπολογίζεται ότι περίπου ένας στους τρεις Μουσουλμάνους πλήττεται από την άμεση ή την καλυμμένη ανεργία.

Πίνακας V

Κατάσταση απασχόλησης και ανεργίας οικονομικά ενεργού μειονοτικού πληθυσμού στο Δήμο Σαπών³⁶

Επαγγέλματα	%
Επιστήμονες	0,8
Έμποροι-βιοτέχνες	4,6
Ελεύθεροι επαγγελματίες	0,4
Δημόσιοι υπάλληλοι	1,2
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	5,7
Αγρότες-κτηνοτρόφοι	35,1
Εργάτες-τεχνίτες-χειριστές	19,8
Άλλο επάγγελμα	0,8
Περιστασιακά απασχολούμενοι	11,8
Άνεργοι	19,8
Σύνολα	100

Αξιοσημείωτη είναι η περιορισμένη αντιπροσώπευση των μεσαίων στρωμάτων³⁷ που προέρχονται κυρίως από ιδιωτικούς υ-

παλλήλους που εργάζονται στην παροχή υπηρεσιών στον ιδιωτικό τομέα (5,7%) ενώ ασήμαντη είναι η αντιπροσώπευση στα επαγγέλματα του δημόσιου τομέα, αφού μόλις τρεις νέοι Μειονοτικοί εργάζονται σε υπηρεσίες της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Από τα «υψηλά» στρώματα της τοπικής κοινωνίας οι εμποροβιοτέχνες φθάνουν το 4,6%. Πρόκειται για έμπορους ειδών ρουχισμού και προικός και μικρές βιοτεχνικές μονάδες που έχουν οικογενειακό και παραδοσιακό χαρακτήρα (σιδηροκατασκευαστές, φανοποιί, καφεκόπτες, καλαθάδες κ.λπ.). Οι εμποροβιοτέχνες μαζί με τους λιγοστούς επιστήμονες στον ιδιωτικό τομέα³⁸ φαίνεται να συγκροτούν μια μικρή κοινωνική ελίτ στο εσωτερικό της Μουσουλμανικής κοινότητας με υψηλότερα εισοδήματα, καλύτερη κατάσταση κατοικίας και μορφωτικού επιπέδου. Οι αποστάσεις φαίνεται να είναι μεγάλες συγκριτικά με τα χαμηλά στρώματα αλλά μικρές σε σχέση με τα μεσαία.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι ομαδικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της Μειονότητας. Η μόνη ομάδα που έχει κάποια αντιπροσώπευση στα μεσαία και υψηλά στρώματα είναι οι Τούρκοι μειονοτικοί ενώ στον αντίποδα βρίσκονται οι «Αθίγγανοι» οι οποίοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία είναι άνεργοι ή εργάτες και φαίνεται να αποτελούν, όπως προκύπτει και από άλλους δείκτες (εισόδημα, κατάσταση κατοικίας κ.λπ.) την πιο εξαθλιωμένη ομάδα της τοπικής κοινωνίας. Ενδιάμεσα από τους Ρομά και τους Τουρκογενείς βρίσκονται οι Πομάκοι. Οι περισσότεροι από τους τελευταίους ασκούν αγροτικά επαγγέλματα ενώ υπάρχουν και λιγοστοί εργάτες. Οι Πομάκοι ζουν κυρίως στον Έβρο και είναι στην πλειοψηφία τους ακτήμονες εξασφαλίζοντας την επιβίωσή από την ενοικίαση και την καλλιέργεια χωραφιών που ανήκουν σε Μουσουλμάνους τουρκικής καταγωγής με αντάλλαγμα μερίδιο από τις αγροτικές επιδοτήσεις των προϊόντων και τα κέρδη από την πώληση των προϊόντων.

Ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα της έρευνας αφορά τους επαγγελματικούς προσανατολισμούς των παιδιών. Δύο βασικά συμπεράσματα που προκύπτουν είναι πρώτον, η τάση προλεταριοποίησης των Μουσουλμάνων παιδιών που σε ορισμένες περιπτώσεις καταφεύγουν στην Κομοτηνή για εργασία, διατηρώντας όμως ως χώρο κατοικίας κάποιο οικισμό στις Σάπες και δεύτερο, το μικρό άνοιγμα σε επαγγέλματα του δημόσιου τομέα. Η ύπαρξη στους νέους Μειονοτικούς 3 δημοσίων υπαλλήλων από τη μια πλευρά μαρτυρεί την σημαντική στέρηση έναντι των παιδιών της Πλειονότητας και λιγότερο των Παλιννοστούντων και από την άλλη δεί-

χνει μια αργή διαδικασία κοινωνικής ανόδου στο εσωτερικό της κοινότητας σε σχέση με το παρελθόν, όταν η πρόσβαση στα επαγγέλματα του δημόσιου τομέα ήταν σπάνια.

Η έξοδος της μητέρας στην αγορά εργασίας γίνεται με αργούς ρυθμούς. Από τις λιγοστές Μουσουλμάνες που ασκούν κάποιο επάγγελμα επτά εργάζονται περιστασιακά, πέντε είναι αγρότισσες με εισοδήματα στο όνομά τους, τέσσερις είναι εργάτριες και δύο έχουν μικρές εμπορικές μονάδες. Ακόμη 22 μητέρες δηλώνουν ότι επιθυμούν να εργαστούν αλλά δεν έχουν βρει δουλειά, στοιχείο που δεν συνάδει με το στερεότυπο της συντηρητικής Μουσουλμάνας γυναίκας που δεν επιθυμεί την έξοδο από τον οικιακό χώρο. Οι περισσότερες από τις τελευταίες δεν έχουν εγγραφεί στον ΟΑΕΔ, είτε γιατί δεν έχουν την απαιτούμενη εργασιακή προϋπηρεσία είτε γιατί δεν εμπιστεύονται τις δημόσιες υπηρεσίες.

Στον Διάγραμμα V που δείχνει την κοινωνική διαστρωμάτωση της Μειονοτικής κοινότητας φαίνεται η κυριαρχία των χαμηλών κοινωνικών στρώματων (55,4% στο σύνολο της ομάδας) τα οποία μαζί με το στρώμα των ανέργων και εποχιακά απασχολούμενων (31,9%) αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του ενεργού πληθυσμού. Αντίθετα τα μεσαία στρώματα φθάνουν στο 6,9% και τα υψηλά στρώματα στο 5,8%. Αυτή η υπερβολική συσσώρευση νοικοκυριών στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας συνιστά ένα χαρακτηριστικό δείκτη της κοινωνικής υστέρησης της Μειονοτικής κοινωνίας και τις περιορισμένο βαθμό ανάπτυξης του ανθρώπινου παραγωγικού κεφαλαίου.

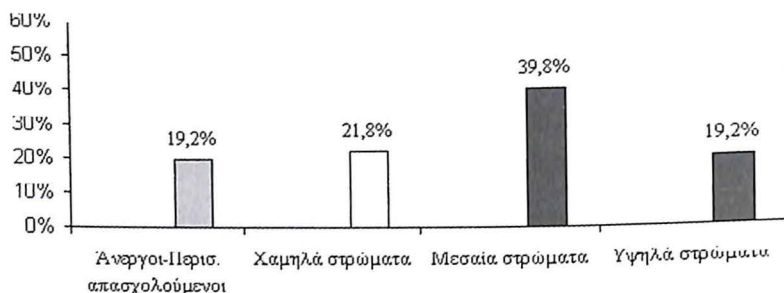
Διάγραμμα V

Κοινωνική διαστρωμάτωση ενεργού Μειονοτικού πληθυσμού

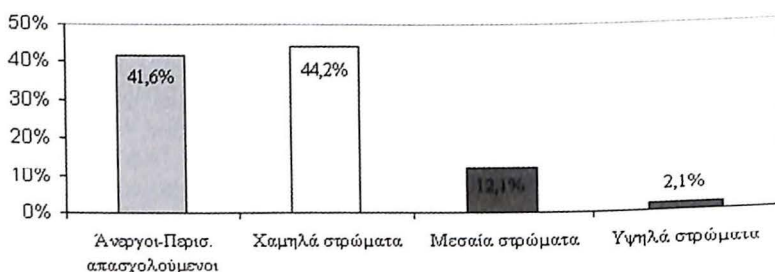
Διάγραμμα VI

Κοινωνική διαστρωμάτωση ενεργού Πλειονοτικού πληθυσμού

Διάγραμμα VII

Κοινωνική διαστρωμάτωση ενεργού πληθυσμού Παλιννοστούντων

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση της εικόνας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των Μειονοτικών με τους Γηγενείς Χριστιανούς και τους Παλιννοστούντες (βλ. Διαγράμματα V, VI, VII). Οι Πλειονοτικοί είναι η μόνη ομάδα με υψηλή αντιπροσώπευση των μεσαίων κοινωνικά στρώματα αφού 4 στους 10 είναι υπάλληλοι ή εργαζόμενοι σε παροχές υπηρεσιών, κυρίως στην κωμόπολη των Σαπών και ικανοποιητική στα υψηλά (19,2%). Στον αντίποδα με το ίδιο ποσοστό αντιπροσωπεύονται οι άνεργοι και περιστασιακά απασχολούμενοι και τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα φθάνουν το ποσοστό του 21,8%. Επισημαίνουμε τη σχετική αναλογική αντιπροσώπευση όλων των στρωμάτων κάτι που δεν ισχύει στις άλλες ομάδες.

Συγκρίνοντας τους δείκτες των Γηγενών Χριστιανών και των Μουσουλμάνων, παρατηρούμε ότι η αντιπροσώπευση των μεσαί-

ων στρωμάτων και των υψηλών στρωμάτων περίπου 5,5 και 3 φορές, αντίστοιχα, μεγαλύτερη στους πρώτους ενώ αντίστροφης κατεύθυνσης είναι η αντιπροσώπευση στα χαμηλά, στους άνεργους και τους περιστασιακά απασχολούμενους με τα ποσοστά των Πλειονοτικών να είναι αντίστοιχα 2,5 και 1,5 φορές μικρότερα από αυτά των Μειονοτικών. Οι διαφορές αυτές καθρεπτίζουν τις κοινωνικές αποστάσεις των δύο ομάδων και τις διαφορές σε σχέση με τη δυναμική του ανθρώπινου κεφαλαίου της κάθε ομάδας.

Συγκρίνοντας τη διαστρωμάτωση των Μειονοτικών με τους Παλιννοστούντες, παρατηρούμε ότι η αντιπροσώπευση των Παλιννοστούντων στους άνεργους και τους περιστασιακά απασχολούμενους είναι υψηλότερη από κάθε άλλη ομάδα, αφού φθάνει στο 41,6% και δείχνει την κατάσταση επαγγελματικής ανασφάλειας που χαρακτηρίζει την ομάδα. Υψηλή είναι και η αντιπροσώπευση των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων που φθάνει στο 44,2%. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ποσοστά αυτών των δύο κατηγοριών είναι αθροιστικά στα ίδια περίπου επίπεδα σε Μειονοτικούς και Παλιννοστούντες με τους πρώτους να έχουν υψηλότερα ποσοστά στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και τους δεύτερους στους άνεργους και περιστασιακά απασχολούμενους. Ωστόσο, η κοινωνική σύνθεση των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων είναι διαφορετική σε κάθε ομάδα, αφού το σύνολο των Παλιννοστούντων αποτελείται από εργάτες ενώ στους Μειονοτικούς οι αγρότες είναι περισσότεροι από τους εργάτες.

Οι Παλιννοστούντες έχουν μια στοιχειώδη αντιπροσώπευση στα μεσαία στρώματα που φθάνει στο 12% και είναι διπλάσια περίπου των Μειονοτικών ενώ αντίθετα στα υψηλά κοινωνικά στρώματα η αντιπροσώπευση είναι ασήμαντη (2,1%) και είναι πολύ μικρότερη από αυτή των Μειονοτικών. Αυτά τα δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως οι Παλιννοστούντες δείχνουν μεγαλύτερες δυνατότητες προσαρμογής στα μεσαία στρώματα κάτι που οφείλεται στο καλύτερο μορφωτικό επίπεδο και τη μικρή απορρόφηση τους σε υπηρεσίες του δημοσίου, συνήθως με συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μέσα από προγράμματα κοινωνικής ένταξης τους. Αντίστοιχα οι Μειονοτικοί έχουν κάποια αντιπροσώπευση στα υψηλά στρώματα περίπου 6% κάτι που συνδέεται με την μακροχρόνια παραμονή στο χώρο που επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας κάποιας επαγγελματικής ελίτ κάτι που δεν συμβαίνει στην περίπτωση των Παλιννοστούντων.

Σημαντικές είναι και οι κοινωνικές ανισότητες σε σχέση με το μορφωτικό επίπεδο των γονέων. Από τα ερευνητικά δεδομένα

προκύπτει ότι περίπου τέσσερις στους δέκα Μουσουλμάνους είναι αναλφάβητοι, πέντε στους δέκα έχουν τελειώσει το Δημοτικό ή έχει παρακολουθήσει ορισμένες τάξεις του Δημοτικού³⁹ και μόλις ένας στους δέκα έχει πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση⁴⁰. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο χαρακτηρίζει κυρίως το γυναικείο πληθυσμό, όπου το ποσοστό αυτών που δεν έχουν πρόσβαση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση φθάνει το 95%. Η κατάσταση φαίνεται να βελτιώνεται σταδιακά στις νεότερες γενιές, αφού ο αναλφαβητισμός περιορίζεται σημαντικά αλλά παραμένει υψηλός για τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας (προσεγγίζει το 20% περίπου των νέων παιδιών)⁴¹. Ωστόσο, η πλειοψηφία των νέων παιδιών εισέρχεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και ένα μέρος από αυτά έχει πρόσβαση στη τριτοβάθμια (το 9,3% των πρώτων παιδιών και το 7,8% των δεύτερων)⁴².

Η κατάσταση είναι σαφώς καλύτερη στην περίπτωση των Γηγενών Χριστιανών μολονότι και αυτή η ομάδα έχει χαμηλούς δείκτες μόρφωσης. Πράγματι 2 στους 10 είναι αναλφάβητοι, 5 στους 10 έχουν τελειώσει το Γυμνάσιο ή το Λύκειο, 3 στους 10 έχουν τελειώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και περίπου 5% έχει πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο συνιστά ένα δείκτη υπανάπτυξης της περιοχής και είναι μια κατάσταση που χαρακτηρίζει πολλές αγροτικές περιοχές της Θράκης. Αντίθετα από τους Γηγενείς (Μουσουλμάνους και Χριστιανούς) οι Παλιννοστούντες φαίνεται να έχουν καλύτερο μορφωτικό επίπεδο⁴³, μολονότι η σύγκριση αυτή έχει σχετικό χαρακτήρα, αφού τα δεδομένα της εκπαίδευσης στη Σοβιετική Ένωση στην οποία φοιτούσαν στο παρελθόν οι Παλιννοστούντες είναι διαφορετικά από αυτά της Ελληνικής και ιδιαίτερα της Μειονοτικής εκπαίδευσης⁴⁴. Το σχετικά υψηλό μορφωτικό επίπεδο των Παλιννοστούντων οφείλεται στην υποχρεωτική φοίτηση και τις εκπαιδευτικές παροχές των σχολείων των χωρών της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Ωστόσο το μορφωτικό κεφάλαιο των Παλιννοστούντων δεν μετασχηματίζεται σε μια καλύτερη επαγγελματική αποκατάσταση, επειδή δεν υπάρχουν ευκαιρίες απασχόλησης σε σχετικά επαγγέλματα ενώ υπάρχουν και προβλήματα αντιστοιχίας και αναγνώρισης των πτυχίων τους⁴⁵.

Συμπεράσματα

Τα στοιχεία της έρευνας μαρτυρούν την περιθωριακή κοινωνική και οικονομική θέση της μειονοτικής κοινότητας σε μια τοπική κοινωνία που χαρακτηρίζεται από χαμηλούς δείκτες ανάπτυξης. Τα χαμηλά εισοδήματα, η ανεργία, η φτώχεια, το περιορισμένο μορφωτικό κεφάλαιο, η έλλειψη εξειδίκευσης, η περιορισμένη πρόσβαση στα επαγγέλματα του δημόσιου τομέα και τα προβλήματα στέγασης και κοινωνικής ασφάλισης συνιστούν χαρακτηριστικούς δείκτες μιας κατάστασης υπανάπτυξης και οικονομικής στέρησης. Οι κοινωνικές ανισότητες δεν εμφανίζονται μόνο σε σχέση με την πλειονοτική κοινωνία αλλά και στο εσωτερικό της Μειονότητας με την ομάδα των «Αθίγγανων» να βρίσκεται σε δυσμενέστερη θέση, ενώ διαφορές παρουσιάζονται και ανάμεσα στους Μειονοτικούς που βρίσκονται στον αστικό και τον αγροτικό χώρο με τους τελευταίους να έχουν περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής και επαγγελματικής ανέλιξης.

Τα κοινωνικά προβλήματα της Μειονότητας εντείνονται και από θεσμικές διακρίσεις που αφορούν ζητήματα πολιτισμικών δικαιωμάτων αφού ζητήματα που αφορούν τον αυτοπροσδιορισμό της μειονότητας και της εκλογής Μουφτή εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται με μια νομικίστικη προσέγγιση που υποβαθμίζει ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τονίζει δογματικά την προσήλωση της στους όρους της Συνθήκης της Λωζάνης αγνοώντας την σημερινή πραγματικότητα και τα αιτήματα της Μειονότητας και διεθνών οργανισμών. Επιπλέον, ορισμένες ρυθμίσεις ζητημάτων σχέσεων των φύλων και του διαζυγίου βασισμένες στο Ισλαμικό δίκαιο εξακολουθούν να έχουν ισχύ και να εφαρμόζονται από τους διορισμένους Μουφτίδες με την ανοχή της Ελληνικής Πολιτείας μολονότι αντιβαίνουν τις συνταγματικές αρχές και τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας (Ζαϊμάκης, 2005, σελ. 92-93).

Η κοινωνική κατάσταση της Μειονότητας δεν μπορεί να κατανοηθεί στρέφοντας το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά στα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της. Αυτή είναι μια βολική και απλουστευτική ερμηνεία που μεταθέτει όλες τις ευθύνες της κοινωνικής και οικονομικής υστέρησης σε μια υποτιθέμενη κοινωνική παθογένεια της ομάδας, υποβαθμίζοντας το ευρύτερο πλαίσιο σχέσεων που επηρεάζουν το μειονοτικό ζήτημα. Στη συνέχεια παρουσιάζουμε μια σειρά από αλληλένδετους υποκειμενικούς και δομικούς παράγοντες που θεωρούμε ότι επηρεάζουν σημαντικά την κοινωνική κατάσταση και το επίπεδο διαβίωσης των μελών της Μειονότητας:

- Τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας της Θράκης που αντανakλώνται σε αυξημένο βαθμό στη μειονοτική οικονομία και οι συνθήκες κρίσης του αγροτικού τομέα που επηρεάζει τη μειονοτική οικονομία.
- Η πρόσδεση της μειονότητας σε μια παραδοσιακή κοινωνική οργάνωση και μια οικονομία βασισμένη στον αγροτικό τομέα και σε μικρές συντεχνιακές και οικογενειακές μονάδες που πα-
ραπέμπουν σε πρακτικές προκαπιταλιστικού χαρακτήρα.
- Οι νοοτροπίες που εκπορεύονται από πολιτισμικές και θρη-
σκευτικές αντιλήψεις στο εσωτερικό της Μειονότητας και προ-
άγουν ένας ήθος εγκράτειας και αυτάρκειας και αποθαρρύνουν
την επενδυτική δραστηριότητα και την καταναλωτική λογική.
- Το αρνητικό ψυχολογικό κλίμα που έχει διαμορφωθεί στα μέλη
της ομάδας εξαιτίας των μακροχρόνιων περιοριστικών πολιτι-
κών σε βάρος της ομάδας επηρεάζοντας και τις οικονομικές
συμπεριφορές της.
- Η διαίωνηση των δομών των κοινωνικών και οικονομικών ανισο-
τήτων και η απουσία αποτελεσματικών μέτρων αναπτυξιακής
κοινωνικής πολιτικής.
- Τα δομικά προβλήματα της μειονοτικής εκπαίδευσης.
- Οι περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης στη Θράκη, η μετα-
νάστευση των πιο ανήσυχων στρωμάτων και η απουσία μιας
δυναμικής αστικής τάξης στο εσωτερικό της ομάδας.

Η οικονομική υστέρηση και η φτώχεια που χαρακτηρίζει την Μειονότητα παραπέμπει σε μια αναχρονιστική κατάσταση που δεν συμβαδίζει με τις τρέχουσες αντιλήψεις για την πολυπολιτισμικό-
τητα, την κοινωνική δικαιοσύνη και τα μειονοτικά δικαιώματα. Η
στάση που τηρείται έναντι των πολιτισμικά διαφερόντων ομάδων
είναι ενδεικτική τόσο της ποιότητας δημοκρατίας μιας κοινωνίας
όσο και του επιπέδου πολιτισμού μιας χώρας (Ηρακλείδης, 2001,
σελ. 296). Προς αυτήν την κατεύθυνση απαιτείται η στροφή από
μια από μια πραγματιστική και νομικίστικη προσέγγιση του μειο-
νοτικού ζητήματος σε μια αξιακή που θα λαμβάνει υπόψη της τα
μειονοτικά δικαιώματα και θα βασίζεται σε παρεμβάσεις και στρα-
τηγικών που θα έχουν ένα ανθρωποκεντρικό, συμμετοχικό και α-
ναπτυξιακό προσανατολισμό.

Ο μακροπρόθεσμος σχεδιασμός της οικονομικής ανάπτυξης
της περιοχής πρέπει να συνδυαστεί με άμεσες παρεμβάσεις στο
πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Ορισμένοι πυλώνες μιας πραγμα-
τικά πολυπολιτισμικής πολιτικής είναι οι παρακάτω:

- Ο σχεδιασμός μιας μακροπρόθεσμης αναπτυξιακής στρατηγικής της περιοχής της Θράκης που θα λαμβάνει ιδιαίτερα μέτρα για την αναβάθμιση της θέσης της μειονότητας και θα αποτρέψει τη διεύρυνση του οικονομικού χάσματος της Μειονοτικής με την ευρύτερη κοινωνία.
- Η συγκρότηση μιας εθνικής στρατηγικής καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού της μειονότητας που θα έχει ως αφητηρία τη γνώση και το σεβασμό των ιδιαίτερων κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών της ομάδας.
- Η ανάπτυξη αποτελεσματικών αναδιανεμητικών πολιτικών ενίσχυσης του εισοδήματος στις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες στη Θράκη και η προαγωγή των πολιτικών απασχόλησης και ένταξης των Μειονοτικών στην αγορά εργασίας.
- Η ενίσχυση ενός διαπολιτισμικού διαλόγου στη Θράκη και η εμπλοκή της Μειονότητας στο σχεδιασμό μιας αναπτυξιακής κοινωνικής πολιτικής και ανάπτυξη κοινωνικών υπηρεσιών στελεχωμένες με εξειδικευμένο προσωπικό σε ζητήματα πολυπολιτισμικών παρεμβάσεων.
- Η επέκταση των μέτρων θετικών διακρίσεων της Μειονότητας στην προοπτική της κοινωνικής της ένταξης σε συνδυασμό με την ποιοτική αναβάθμιση της μειονοτικής εκπαίδευσης.
- Η αξιοποίηση των θεσμών και του υπερεθνικού περιβάλλοντος της Ευρωπαϊκής Ένωσης που εγγυάται, σε κάποιο βαθμό, την πολιτισμική αυτονομία και έκφραση σε κοινότητες που βιώνουν τις πιέσεις αμοιβαία αποκλεισμένων εθνικισμών⁴⁶ και δίνει κάποιο δρόμο στο ατελέσφορο δίλλημα της αφομοίωσης ή του απομονωτισμού.
- Η αξιοποίηση κοινοτικών πρωτοβουλιών σε μειονοτικά ζητήματα και η διαμόρφωση ενός αποτελεσματικού δικτύου δράσεων από τα κάτω με στόχο την ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας και την άντληση πόρων από εθνικά και υπερεθνικά προγράμματα.

Επίλογος

Προσπάθησα σε αυτήν την εργασία να επικεντρωθώ στην ταξική και την κοινωνική διάσταση του μειονοτικού ζητήματος και να επισημάνω τις όψεις των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων που το επηρεάζουν τονίζοντας την ανάγκη για μια πιο συστηματι-

κή ενασχόληση με σχετικά ζητήματα. Η διάσταση αυτή είναι απαραίτητη στην προσπάθεια κατανόηση ενός σύνθετου ζητήματος, η συζήτηση του οποίου συνήθως εξαντλείται σε θέματα πολιτισμικού ενδιαφέροντος και βολικές ελληνοκεντρικές ερμηνείες που προσπαθούν να εξαντλήσουν τις ερμηνείες του προβλήματος είτε στις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της Μειονότητας είτε στις επεκτατικές βλέψεις και τις πατερναλιστικές πολιτικές της Τουρκίας. Χωρίς να παραγνωρίζουμε τη σημασία των διακρατικών σχέσεων στην άσκηση των μειονοτικών πολιτικών το τελευταίο συνιστά κυρίως ένα κοινωνικό ζήτημα.

Η ανάπτυξη της περιοχής της Θράκης παραμένει ένα ζητούμενο εδώ και πολλές δεκαετίες για την ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, εάν η αναπτυξιακή προοπτική δε συνδυαστεί με ένα μακροπρόθεσμο σχεδιασμό που θα λαμβάνει υπόψη του την κατάσταση της Μειονότητας και θα συμβάλλει στην κοινωνική και οικονομική της αναβάθμιση της, τότε θα εκβάλει στη διεύρυνση του χάσματος που χωρίζει τις δύο κοινότητες διαιωνίζοντας τα υπάρχοντα προβλήματα, με απρόβλεπτες συνέπειες για το μέλλον.

Η ανάπτυξη κοινωνικών παρεμβάσεων για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της Θράκης προϋποθέτει τη βαθιά γνώση και την κατανόηση του Μειονοτικού ζητήματος. Όσο το τελευταίο εξακολουθεί να προσδιορίζεται από το επίπεδο των ελληνοτουρκικών σχέσεων και ενισχύονται οι φωνές αυτών που ταυτίζουν τη βελτίωση της μειονοτικής κατάστασης με τον αφελληνισμό της Θράκης, τόσο το πρόβλημα θα εντείνεται. Αντίθετα η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού της μειονότητας, η ουσιαστική συμμετοχή της σε ένα μακροπρόθεσμο αναπτυξιακό σχεδιασμό της Θράκης και η υπέρβαση των ιστορικών αγκυλώσεων και των εθνοκεντρικών στρατηγικών αποτελούν τους αναγκαίους παράγοντες για την εφαρμογή μιας πραγματικής πολυπολιτισμικής πολιτικής με αξιακό περιεχόμενο.

Σημειώσεις

1. Σε σημαντικό βαθμό αυτές οι επιφυλάξεις δεν είναι αδικαιολόγητες αφού ο μειονοτικός λόγος έχει χρησιμοποιηθεί σε αμφιβόλου εγκυρότητας, ερευνητικές εργασίες, χωρίς κάποιο υποτυπώδη μεθοδολογία για να υποστηριχθούν ελληνοκεντρικές θέσεις.

2. Συνολικά συμπληρώθηκαν 560 ερωτηματολόγια τα 479 εκ των οποίων από τις Σάπες και τον οικισμό των Παλιννοστούντων. Εκτιμάται ότι το

σύνολο των νοικοκυριών στους τρεις οικισμούς που αναπτύχθηκε η έρευνα, ξεπερνούσε τα 610, ωστόσο ορισμένα από αυτά αρνήθηκαν να απαντήσουν και άλλα έλειπαν στην περίοδο της έρευνας σε άλλες περιοχές.

3. Για τη μεθοδολογία, το περιεχόμενο και τα συμπεράσματα της έρευνας, βλ. Ζαϊμάκης και Καλλινικάκη (2004, σελ. 99-124).

4. Η πρώτη είναι στη δεκαετία του 1930 αμέσως μετά την υπογραφή του Συμφώνου φιλίας ανάμεσα στο Βενιζέλο και τον Ινönü στη διάρκεια της οποίας το ελληνικό κράτος συμβάλλει στην εκκαθάριση της μειονότητας από τα παλαιομουσουλμανικά στοιχεία υπό τη προτροπή της τουρκικής ηγεσίας και αντικαθιστά το αραβικό με το λατινικό αλφάβητο (Αναστασιάδου, 1982). Η δεύτερη παραπέμπει στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1950 όταν αναζωπυρώνεται η διμερής προσέγγιση Ελλάδος και Τουρκίας μετά την εκλογική νίκη του Δημοκρατικού κόμματος του Mederes και την υπέρβαση των αδιέξοδων πολιτικών του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (Τρουμπέτα, 2001, σελ. 42-43). Σε αυτή τη συγκυρία κάτω από τις επιδράσεις του ψυχροπολεμικού κλίματος και το φόβο του από Βορρά κινδύνου που είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού κλίματος της εποχής, η Ελλάδα αποδέχεται το μειονοτικό αίτημα της χρήσης του όρου τουρκικός σε σχολεία της μειονότητας.

5. Υπολογίζεται ότι στο χρονικό διάστημα από το 1955 έως το 1998, οπότε το μέτρο καταργήθηκε περίπου, 60.000 Μουσουλμάνοι έχασαν την ελληνική ιθαγένεια. Βλ. σχετικά Ματάνα, 2005, σελ. 117. Πρβλ. Human Rights Watch World Report, *Greece: Human Rights Development*, 1998 και Human Rights Watch, *The Turks of Western Thrace*, vol. 11, no 1 (D), 1999.

6. Σε σημαντικό βαθμό οι διατάξεις που έπλητταν τις οικονομικές δραστηριότητες των Μειονοτικών εφάρμοζαν με επιλεκτικό τρόπο τις διατάξεις του Μεταξικού «αναγκαστικού» Νόμου 1366/1938, ΦΕΚ 310/Α/7-9-1938, Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών εις παραμεθόριους, παράκτιους περιοχάς κ.λπ.

7. Βλ. ενδεικτικά το Ν.Δ. 3065/54, ΦΕΚ 239/Α/9-10-1954, Περί τρόπου ιδρύσεως και λειτουργίας Τουρκικών σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης Δυτικής Θράκης κ.λπ.· Ν.Δ. 1109/72, ΦΕΚ 17/Α/31-1-1972, Περί τροποποίησης, συμπληρώσεως και αντικαταστάσεως διατάξεων του Ν.Δ. 3065/54 και ρυθμίσεως ζητημάτων αφορώντων γενικώς εις την εκπαίδευση της εν τη Δυτική Θράκη Μειονότητας· Ν. 694/77, ΦΕΚ 264/Α/10-9-1977, Περί μειονοτικών σχολείων της Μουσουλμανικής Μειονότητας εις Δυτικήν Θράκη.

8. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη στροφή σε μια ελληνοκεντρική εκπαίδευση στη δεκαετία του 1960 με τον αποκλεισμό εκπαιδευτικών λειτουργών από τη Τουρκία ή ορισμένες Αραβικές χώρες και την επιλεκτική επιλογή εκπαιδευτικών από τη Μειονότητα από τη νεοσυσταθείσα Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία της Θεσσαλονίκης με βασικό στόχο την αποκοπή της μειονότητας από τη σύγχρονη τουρκική κουλτούρα (Poulton, 1990, σελ. 129).

9. Προβλήματα υποδομών υπάρχουν μέχρι και σήμερα σε πολλές αγροτικές περιοχές της Μειονότητας στους τομείς των εγγειοβελτιωτικών έργων, της αποχέτευσης, της ύδρευσης, της οδικής συγκοινωνίας και της

επικοινωνίας. Παράλληλα στις παρυφές των πόλεων της Θράκης συναντώνται γκέτο εξαθλίωσης και απόλυτης φτώχειας, όπως το Αλάν Κουγιού και ο Ήφαιστος στην Κομοτηνή, το Δροσερό στη Ξάνθη και η Άβαντος στην Αλεξανδρούπολη.

10. Σε αυτές πρέπει να συμπεριληφθεί η ανάπτυξη προγραμμάτων Διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και αντίστοιχων σχολικών μονάδων στη δεκαετία του 1990, η βελτίωση τα τελευταία χρόνια της υλικοτεχνικής υποδομής των Μειονοτικών σχολείων και η θέσπιση ειδικού ποσοστού εισαγωγής των Μουσουλμανοπαίδων στη Τριτοβάθμια εκπαίδευση (Υπουργική απόφαση, 152.11/Β3/790, 28-2-1996, ΦΕΚ 129/Τ. Β', 5-3-1996, Περί καθορισμού ποσοστού θέσεων υποψηφίων που προέρχονται από τη Μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης για εισαγωγή στα ΑΕΙ, ΤΕΙ και ΑΣΕΤΕΜ/ΣΕΛΕΤΕ.

11. Η εκτίμηση αυτή προέρχεται από τις απόψεις που μας εξέφρασαν μειονοτικοί φορείς και πρόσωπα για τη μειονοτική εκπαίδευση και τα προγράμματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης.

12. Επεξεργασμένα στοιχεία προερχόμενα από επίσημες πηγές Βλ. «Οι νομοί της Ελλάδας», www.economics.gr. Τα στοιχεία αφορούν το έτος 2002, με εξαίρεση το εισόδημα ανά φορολογούμενο και την ανεργία που αφορά το 2003 και 2004 αντίστοιχα.

13. «Οι νομοί της Ελλάδας», www.economics.gr.

14. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται ευρέως αλλά όχι αποκλειστικά οι όροι Πλειονοτικοί, Μειονοτικοί και Πλειονοτική κοινωνία, γιατί κρίνονται περισσότερο ουδέτεροι και ακριβείς από τους αντίστοιχους Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί. Επισημαίνω τον προβληματικό και παρωχημένο χαρακτήρα των ευρέως διαδεδομένων στην ελληνική βιβλιογραφία θρησκευτικών όρων Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, αφού ο θρησκευτικός παράγοντας δεν αποτελεί το κεντρικό σημείο αναφοράς των ταυτοτήτων στις σύγχρονες κοινωνίες και, κατά την άποψη μας, αυτό ισχύει και για τους Μειονοτικούς στη Θράκη που συχνά έχουν εκφράσει την αντίθεση τους στη χρήση του θρησκευτικού προσδιορισμού. Η πιστή χρήση του θρησκευτικού προσδιορισμού απαιτεί την ταξινόμηση των διαφόρων κοινοτήτων της Θράκης σε θρησκευτικές κατηγορίες (Ορθόδοξοι Χριστιανοί, Παλαισημερολογίτες, Μάρτυρες του Ιεχωβά, Αλεβίτες, Μπεχτασήδες και Ορθόδοξοι Μουσουλμάνοι κ.λπ.) μια ταξινόμηση με ελάχιστο κοινωνιολογική σημασία. Τονίζω, ακόμη τις πρακτικές δυσκολίες που ανακύπτουν από τη χρήση του θρησκευτικού προσδιορισμού σε ομάδες με κοινή θρησκεία αλλά σημαντικές κοινωνικοπολιτισμικές διαφορές, όπως οι ντόπιοι Χριστιανοί και οι Παλιννοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση.

15. Αυτές είναι οι εκτιμήσεις του Υπουργείου Εξωτερικών για το Μειονοτικό πληθυσμό Βλ. Μπαγιουρούκη, 2005. Σε γενικές γραμμές ο μειονοτικός πληθυσμός εκτιμάται σε 100-120 χιλιάδες με μικρές αποκλίσεις στην κατανομή του ανά εθνοτική ομάδα από συγγραφέα σε συγγραφέα. Βλ. ενδεικτικά, Κανακίδου, 1996· Παρέσογλου, 1994· Roulton, 1990, σελ. 128.

16. «Οι νομοί της Ελλάδας», www.economics.gr.

17. Σύμφωνα με την επίσημη βιομηχανική έρευνα της ΕΣΥΕ στις επιχει-

ρήσεις του νομού Ξάνθης αναλογούσαν το 2% των επενδύσεων των βιομηχανικών επιχειρήσεων της χώρας. Βλ. σχετικά, «Οι νομοί της χώρας», www.economics.gr.

18. Η μείωση του ποσοστού από τη πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια πρέπει και στην περίπτωση αυτή να συνδέεται με τη διαρροή μαθητικού δυναμικού κυρίως από τους μαθητές της Μειονότητας.

19. «Οι νομοί της χώρας», www.economics.gr.

20. «Οι νομοί της Ελλάδας», www.economics.gr.

21. Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας που προέρχεται από το εσωτερικό της Μειονότητας το 63% του Μειονοτικού πληθυσμού είναι γυναίκες και μόλις το 37% άνδρες, εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης. Βλ. Ιμάμ-Τσακηρίδη, 2003.

22. Σύμφωνα με εκτιμήσεις τοπικών συνεταιρισμών παραγωγών η συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγών καπνού, βαμβακιού και σιταριού βρίσκεται σε χέρια Μειονοτικών.

23. Αξιοσημείωτο στοιχείο της παραδοσιακού χαρακτήρα της κοινωνικής οργάνωσης της μειονοτικής κοινωνίας είναι η ύπαρξη πολλών ατόμων που ασκούν παραδοσιακά επαγγέλματα, όπως οι μαχαιροποιοί, οι χαλβαδοποιοί, οι καρροσιδρουργοί και οι στραγαλοποιοί.

24. Στοιχεία από, Γραφείο Δημάρχου του Δήμου Κομοτηνής.

25. Το σύνολο των τακτικών υπαλλήλων του Δήμου ήταν 151 άτομα. Στοιχεία από τη Διεύθυνση Διοικητικών και Οικονομικών Υπηρεσιών του Δήμου Ξάνθης.

26. Στοιχεία από τη Διεύθυνση Διοικητικών και Οικονομικών Υπηρεσιών του Δήμου Ξάνθης.

27. Σύμφωνα με τη Σέλλα-Μάζη περίπου 92,8% των Τουρκόφωνων Μειονοτικών και 73,6% των Πομάκων δεν έχει ολοκληρώσει τη φοίτηση τους στο Γυμνάσιο (Σελλά-Μάζη, 1997, σελ. 380) ενώ η Κανακίδου υπολογίζει ότι από τα Δημοτικά σχολεία της Μειονότητας αποφοιτά το 74% των μαθητών και μόλις το 12% όσων συνεχίζουν στο Γυμνάσιο παίρνει απολυτήριο (Κανακίδου, 1998, σελ. 189-205).

28. Βλ. σχετικά, υποσημείωση 10.

29. Το μέτρο άρχισε να ισχύει από το 2001 και χρηματοδοτήθηκε από το Β. Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και χρησιμοποιήθηκε από πολλές οικογένειες Μειονοτικών για την ολοκλήρωση της εκπαίδευσης των παιδιών τους. Προϋπόθεση για τη χορήγηση της βοήθειας ήταν ο έλεγχος της φορολογικής δήλωσης και η βεβαίωση του αρμόδιου γραφείου της εκπαίδευσης ότι το μέλος της οικογένειας είναι μαθητής ή μαθήτρια. Το μέτρο συνέβαλε στην αύξηση των εγγραφών και των επανεγγραφών πολλών από των παιδιών που είχαν διακόψει τη φοίτηση στο δημοτικό, ιδίως μεταξύ των παιδιών των «Αθίγγανων» της Μειονότητας Βλ. σχετικά, Ζαϊμάκης-Καλλινικάκη, 2004, σελ. 147· Ιορδανίδου, 2003, σελ. 137-149.

30. Τα στοιχεία παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά σε εκδήλωση του Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης

στην Κομοτηνή στις 31 Μαρτίου του 2003 (Βλ. Bayiourouki, 2003) και συνοψίζονται σε μεταγενέστερο κείμενο (Μπαγιουρούκη, 2005, σελ. 177-204).

31. Στοιχεία από τις Διευθύνσεις Πρόνοιας των Νομών Ροδόπης και Ξάνθης. Τα στοιχεία αφορούν την κατάσταση ανασφαλιστών στους δύο νομούς στις αρχές του 2002.

32. Για τις ανάγκες της έρευνας χρησιμοποιήθηκαν οι κλίμακες ισοδυναμίας «List of social indicators» των O'Higgins and Jekins που συνήθως χρησιμοποιείται από τον ΟΟΣΑ στις έρευνες της φτώχειας και στις έρευνες οικογενειακού προϋπολογισμού. Βλ. σχετικά, O'Higgins and Jekins, 1990, σελ. 187-209. Για τον τρόπο χρήσης της κλίμακας στη συγκεκριμένη έρευνα, βλ. Ζαϊμάκης-Καλλινικάκη, 2004, σελ. 214-215.

33. Με βάση τα στοιχεία της έρευνας ο μέρος όρος των εισοδημάτων ανά ισοδύναμο ενήλικα των δέκα πλουσιότερων νοικοκυριών της Μειονότητας φθάνει στο 95% των Παλινοστούντων. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι ανάμεσα στα λιγοστά νοικοκυριά των Μειονοτικών που αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα υπήρχαν ορισμένα τα οποία με βάση την κατάσταση της κατοικίας και το επάγγελμα θεωρείται πιθανό να εντασσόταν στην κατηγορία των νοικοκυριών με τα πιο υψηλά εισοδήματα, κάτι που ενδεχομένως θα ανέβαζε το μέσο όρο των υψηλότερων εισοδημάτων της ομάδας, εκτιμάμε ότι το ύψος των πιο πλούσιων νοικοκυριών στις δύο ομάδες κινείται στα ίδια περίπου επίπεδα.

34. Εξετάζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτών των νοικοκυριών παρατηρούμε ότι σε επτά από τα δέκα οι γονείς είναι αναλφάβητοι. Σε τρία από τα δέκα νοικοκυριά δεν υπάρχει καμιά ασφαλιστική κάλυψη και σε άλλα τρία υπάρχει ασφάλιση από Υπηρεσίες Κοινωνικής φροντίδας. Σε όλα τα νοικοκυριά υπάρχουν εισοδήματα μόνο από τον πατέρα ή από επιδόματα πρόνοιας που παίρνει κάποιο μέλος της οικογένειας. Η κατάσταση απασχόλησης του πατέρα είναι τέσσερις αγρότες με ελάχιστα χωράφια οι δύο εκ των οποίων αδυνατούν να καλύψουν τις ασφαλιστικές εισφορές προς τον ΟΓΑ, τρεις περιστασιακά απασχολούμενοι εργάτες, δύο άνεργοι και ένας με μοναδικό εισόδημα την κατώτερη σύνταξη του ΟΓΑ. Τα υπόλοιπα μέλη των νοικοκυριών δηλώνουν είτε οικιακά είτε είναι περιστασιακά απασχολούμενοι ή άνεργοι. Τρία από τα δέκα νοικοκυριά είναι Αθίγγανοι που έχουν υψηλή αντιπροσώπευση στα πιο φτωχά στρώματα της μειονότητας στην περιοχή.

35. Επισημαίνουμε ότι υπάρχουν και άλλα νοικοκυριά που ασχολούνται περιοδικά με την εκτροφή ζώων στο σπίτι ως δευτερεύουσα επαγγελματική δραστηριότητα.

36. Ο Πίνακας 1 δείχνει τα μέλη των νοικοκυριών που δήλωσαν ότι είναι οικονομικά ενεργοί ανεξάρτητα αν εργάζονται ή όχι στη δεδομένη στιγμή. Ανάμεσα στους ερωτώμενους υπήρχαν 4 Χριστιανοί και 5 Μουσουλμάνοι δεν απάντησαν στις αντίστοιχες ερωτήσεις. Δεν γνωρίζουμε αν τα μέλη των νοικοκυριών είναι παραγωγικά ή όχι και έτσι οι απαντήσεις τους δεν αντιπροσωπεύονται στον Πίνακα.

37. Η ταξινόμηση σε υψηλά, μεσαία και χαμηλά στρώματα έγιναν με

βάση το δηλωθέν εισόδημα και επάγγελμα, βασίζεται σε σχετικές ταξινομήσεις της ΕΣΥΕ και είναι προσαρμοσμένη στα δεδομένα και τις κλίμακες της τοπικής οικονομίας.

38. Εκτός από τα δύο μέλη της Μειονότητας που δήλωσαν ότι ασκούν επιστημονικά επαγγέλματα υπήρχαν άλλοι δύο μειονοτικοί επιστήμονες οι οποίοι αρνήθηκαν να συμπληρώσουν ερωτηματολόγια.

39. Το 37,6% των πατέρων και το 41% των μητέρων είναι αναλφάβητοι ενώ το 50% των πατέρων και το 55% των μητέρων 52,4% έχουν τελειώσει το Δημοτικό ή ορισμένες τάξεις του Δημοτικού, το 12,5% των πατέρων και το 3,5% μητέρων έχει τελειώσει κάποιο σχολείο της δευτεροβάθμια εκπαίδευσης και το 0,8% των πατέρων την τριτοβάθμια. Αντίστοιχα στους Πλειονοτικούς το 11,7% των πατέρων και των το 17% των μητέρων είναι αναλφάβητοι ενώ περίπου 50% των πατέρων και των μητέρων έχει τελειώσει το δημοτικό ή έχει φοιτήσει ορισμένες τάξεις στο δημοτικό.

40. Το 7,8% έχουν τελειώσει τουλάχιστον το Γυμνάσιο ή το Λύκειο (12% στους πατέρες και περίπου 4% στις μητέρες) ενώ μόλις 1 άτομο έχει αποφοιτήσει στη τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αντίστοιχα στους Πλειονοτικούς 34,1% των πατέρων και το 26,7% των μητέρων έχει τελειώσει την δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το 4,4% των πατέρων και το 6,5% των μητέρων έχει τελειώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση.

41. Με βάση τα δεδομένα της έρευνας το ποσοστό των παιδιών που δεν πήγαν καθόλου στο Δημοτικό φθάνει το 13,6% και το 4,2% αντίστοιχα στο πρώτο παιδί και στο 16,7% και 4,4% αντίστοιχα στο δεύτερο.

42. Στους γηγενείς Χριστιανούς οι αναλφάβητοι είναι 20,7%, οι έχοντες αποφοιτήσει το Δημοτικό ή ορισμένες τάξεις του Δημοτικού φθάνουν το 46,3%, οι έχοντες τελειώσει το Γυμνάσιο ή το Λύκειο φθάνουν το 27,9% και οι πτυχιούχοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 5,1%. Και σε αυτήν την ομάδα παρατηρούνται διαφορές σε σχέση με το φύλο, αφού το μορφωτικό επίπεδο των πατέρων είναι καλύτερο από των μητέρων.

43. Οι αναλφάβητοι γονείς είναι μόλις 1,2% στους άνδρες και 2,5% στα γυναίκες και οι έχοντες πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση φθάνει 22,7% στους πατέρες και 24,7% στις μητέρες.

44. Επισημαίνουμε για παράδειγμα ότι οι σχολές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της Σοβιετικής Ένωσης δεν είναι πάντα αντίστοιχες με αυτές των Ελληνικών Πανεπιστημίων ή ΤΕΙ και κατά συνέπεια τα δεδομένα είναι διαφορετικά στην κάθε ομάδα.

45. Στους Παλιννοστούντες 1,9% είναι αναλφάβητοι, το 3,6% είναι απόφοιτοι Δημοτικού, το 53,7% έχει τελειώσει το Λύκειο και το 23,8% έχουν πτυχίο κάποιας σχολής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

46. Βλ. σχετικά, Anagnostou, 2001, σελ. 121.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αναστασιάδου Ι., *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930*, εκδ. Φιλιπότης, Αθήνα, 1982.
- Ασημακοπούλου Φ., Χρηστίδου-Λιοναράκη Σ., *Η Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2002.
- Αυδίκος Γ., «Το κατσίκι αν πηδήσει το μαντρί, θα βρει να φάει πολύ» Ζώντας στην οδό Άβαντος, στο χώρο εκείθεν της γραμμής», στο: Ελληνική Εταιρία Εθνολογίας, *Οι Ρομά στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρία Εθνολογίας, Αθήνα, 2002.
- Βακαλιός Θ. (επιμ.), *Το πρόβλημα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης στη Δ. Θράκη: Η περίπτωση της Μουσουλμανικής μειονότητας με έμφαση στους Πομάκους*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1997.
- Βαρβούνης, Μ., *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1997.
- Ηρακλείδης Α., *Η Ελλάδα και ο εξ ανατολών κίνδυνος: Αδιέξοδα και διέξοδοι*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2001.
- Ζαϊμάκης Γ., *Κοινωνική εργασία και τοπικές κοινωνίες, Ανάπτυξη, συλλογική δράση, πολυπολιτισμικότητα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Ζαϊμάκης Γ., «Μουσουλμάνες γυναίκες και πολιτισμική αλλαγή: Ετερότητα, θρησκεία και φύλο σε ένα αγροτικό οικισμό στη Δ. Θράκη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116, 2005, σελ. 79-110.
- Ζαϊμάκης Γ., Καλλινικάκη Θ., *Τοπικός χώρος και πολυπολιτισμικότητα: Σάπες-Θράκη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004.
- Ζεγκίνης, Ε., *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1994.
- Ιορδανίδου Α., Κύρδη Κ., Μάγος Κ., Πουλοπούλου Μ., «Από το Άλφα ως το Ωμέγα τον Αχμέτ και την Αγγέλα: τα βιβλία και το εκπαιδευτικό υλικό για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στους Μουσουλμανόπαιδες της Θράκης», στο: Βαρνάβα-Σκούρα Τζ. (επιμ.), *Ερευνητικές οπτικές, εκπαιδευτικές προοπτικές*, ΤΑΕΠΗ, Αθήνα, 2003, σελ. 137-149.
- Ιμάμ Μ., Τσακηρίδη Ο., *Μουσουλμάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2003.
- Gutman Α., «Εισαγωγή», στο: Ταίηλορ Τ., *Πολυπολιτισμικότητα*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, επιμ. Α. Gutmann, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1997.
- Κανακίδου Ε., *Η εκπαίδευση των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.
- Κανακίδου Ε., «Η διακοπή της φοίτησης στους Μουσουλμάνους φοιτητές», στο: Βοσνιάδου Σ., Παπαθεοφίλου Ρ., *Η εγκατάλειψη του σχολείου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1998, 189-205.

- Κάτσικας Χ. και Πολίτου Ε., *Τσιγγάνοι, Μειονοτικοί, Παλλινοστούντες και Αλλοδαποί στην Ελληνική Εκπαίδευση: «εκτός τάξης το διαφορετικό»*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1999.
- Μαγκριώτης Γ., *Πομάκοι ή Ροδοπαίοι, Οι Έλληνες Μουσουλμάνοι*, εκδ. Ρήσος, Αθήνα, 1990.
- Μαλούτα-Παντελίδου Μ., *Το φύλο της δημοκρατίας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα, 2002.
- Ματάνα Α., «Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους για τη Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης: η περίπτωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 116, 2005, σελ. 111-140.
- Μαυρομάτης Γ., *Τα παιδιά της Καλκάντζας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2005.
- Μουσταφά Μ., «Εκπαιδευτική υποστήριξη και κοινωνική συμμετοχή: η περίπτωση της τουρκικής μειονότητας της Θράκης», στο: Εταιρεία Πολιτικού προβληματισμού «Νίκος Πουλατζάς» και Συμβούλιο της Ευρώπης, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός: εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999, σελ. 223-228.
- Μπαγιουρούκη Γ., «Φτώχεια και δίκτυα κοινωνικής φροντίδας στη Μουσουλμανική Μειονότητα της Θράκης», στο: Ζαϊμάκης Γ., Κανδυλάκη Α. (επιμ.), *Δίκτυα κοινωνικής προστασίας σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2005, σελ. 177-204.
- Μπαλτσιώτης Λ., «Ελληνική διοίκηση και μειονοτική εκπαίδευση στην Δυτική Θράκη», στο: Τσιτσελίκης Κ. και Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα σήμερα. Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Κριτική και ΚΕΜΟ, Αθήνα, 1997, σελ. 315-348.
- Παρέσογλου Α., «Μουσουλμάνοι της Ελληνικής Θράκης», στο: Βερέμης Θ., *Βαλκάνια: από το διπολισμό στη νέα εποχή*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1994.
- Σελλά-Μάζη Ε., «Διγλωσσία και λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες», στο: Τσιτσελίκης Κ., Χριστόπουλος Δ. (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα: Μια συμβολή των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1997, σελ. 349-413.
- Ταϊήλορ Τ., *Πολυπολιτισμικότητα*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, επιμ. Α. Gutmann, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1997.
- Τρουμπέτα Σ., *Κατασκευάζοντας Ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001.
- Τσιμπιρίδου Φ., «Πομάκος σημαίνει άνθρωπος του βουνού. Εννοιολογήσεις και βιώματα του τόπου στις κατασκευές και τις πολιτικές μειονοτικών περιθωριακών ταυτοτήτων», στο: Νιτσιάκος και Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της βαλκανικής: συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, εκδ. Πλέθρον και Δ. Κόνιτσα, Αθήνα, 2000.
- Τσιούμης Κ., *Η μουσουλμανική μειονότητα της Δ. Θράκης και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1923-1940)*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1994.

Vernie B., «Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους», στο: Δαμιανός Σ., *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1987, 297-344.

Ξενόγλωσση

Anagnostou D., «Breaking the cycle of nationalism: The EU, regional policy and the Minority of western Thrace, Greece», *South European Society and Politics* 6 (1), 2001, σελ. 99-124.

Bayiourouki G. «Aspects of poverty in Muslim minority of Western Thrace», εισήγηση σε συνάντηση στο πλαίσιο του προγράμματος Socrates στην Κομοτηνή, 2003 (αδημοσίευτο κείμενο).

Byrne D., *Social Exclusion*, Open University Press, Buckingham, 1999.

Demirbaş B., *Baki Trakya sorunu*, Arba Yayinlari, Ιστανβούλ, 1996.

Frangopoulos Y., *Une minorité Musulmane en transition: approche anthropologique des Pomaques grecs*, Université Catholique de Louvain, CIACO, 1996.

Frazer N., «From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a "post-socialistic" age», στο: Willet C., *Theorizing multiculturalism: a guide to the current debate*, Blackwell, Cambridge, Mass, 1998, σελ. 19-49.

Frazer N., «False antithesis», στο: Benhabib S., Butler J., Cornell D., Frazer N. *Feminist contentions*, London, Routledge, 1996, σελ. 68-79.

Jussawalla F., «Are cultural rights bad for multicultural societies?», *The South Atlantic Quarterly* 100 (4), 2001, σελ. 967-980.

Markou E., *La ouestion identitaire et l'éducation chez les Pomaques de Thrace Grecque* (διδακτορική διατριβή), Ecole des Hautes Etudes En Sciences Sociales, 2001.

Martin B., «Multiculturalism Consumerism or transformational?», στο: Willet C. (ed.), *Theorizing multiculturalism: a guide to the current debate*, Blackwell, Cambridge, Mass, 1998, σελ. 121-150.

Mouffe C., «Post-Marxism: democracy and identity», *Society and Space* 13 (3), 1995, σελ. 259-266.

O'Higgins, Jenkins S., «Poverty in the E.C.: estimates for 1975, 1980, 1985», στο: Teekens R., Vaan Prag T. (eds), *Analyzing poverty in the European Community, policy issues, research options and data sources*, Eurostat News, special edition 1, Luxembourg, 1990, σελ. 187-209.

Ortacofski V., «The position of the minorities in the Balknans», *Balkan Forum, An International Journal of Politics Economics and Culture* 5 (1), 1997, σελ. 109-147.

Poulton H., «Changing Notions of National identity among Muslims», στο: Poulton H. and Taji-Farouki (eds), *Muslim identity and the Balkan State*, Hurst and Company, London, 1997.

- Poulton H., «Eastern Europe», στο: *Minority Rights Group, World Directory of Minorities*, Longman, Illinois, 1990.
- Raz J., *Ethics in the Public Domain, Essays in the Morality of Law and Politics*, Oxford University Press, Oxford, 1994.
- Rozakis C., «The international protection of minorities in Greece», στο: Featherstone K., Ifantis K., *Europe in change: Greece in a changing Europe, between European integration and Balkan disintegration?*, Manchester University Press, Manchester, 1996, σελ. 95-116.
- Stavros S., «Citizenship and the protection of minorities», στο: Featherstone K., Ifantis K., *Europe in change: Greece in a changing Europe, between European integration and Balkan disintegration?*, Manchester University Press, Manchester, 1996, σελ. 95-116.
- Stavros S. «The legal status of Minorities in Greece today: the adequacy of their protection in the light of current human rights perceptions», *Journal of Modern Greek Studies* 13 (1), 1995, σελ. 1-32.
- Τρουμπέτα Σ., Voss C., «Minorities in Greece: historical issues and new perspectives», *History and Culture of South Eastern Europe, An Annual Journal* 5, Slavica Verlag, Μόναχο, 2003.
- Tsibiridou F., *Les Pomak dans la Thrace Grecque. Discourse ethnique et pratiques sociocultures*, L'Harmattan, Paris, 2000.

